

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
XALQ TA‘LIMI VAZIRLIGI

SAMARQAND VILOYATI XALQ TA‘LIMI XODIMLARINI QAYTA
TAYYORLASH VA ULARNI MALAKASINI OSHIRISH
HUDUDIIY MARKAZI

G.A.ERGASHEVA

**BOSHLANG‘ICH SINIF O‘QUVCHILARINING IMLOVIY
SAVODXONLIGINI SHAKLLANTIRISH METODIKASI**

“QAMAR MEDIA” NASHRIYOTI
TOSHKENT – 2022

UO'K 37.091.33:811.512.133(072)

KBK 74.268.181.20'zb

E 74

G.Ergasheva - SamVXTXQTMOHM Maktabgacha, boshlang'ich va maxsus ta'lim metodikalari kafedrası katta o'qituvchisi. "Boshlang'ich sinf o'quvchilarining imloviy savodxonligini shakllantirish metodikasi" *Umumta'lim maktablarining boshlang'ich sinf o'qituvchilari uchun uslubiy qo'llanma* –Toshkent: Qamar media nashriyoti, 2022-yil. 66 bet.

Muharrir: **J.Eshquvvatov** - SamVXTXQTMOHM Ilg'or tajriba va xalqaro hamkorlik ilmiy-axborot tadqiqotlar bo'limi boshlig'i

Taqrizchilar: **M.Jumayev** TDPU professori p.f.n.

S.Matchonov ChDPI pedagogika fanlari nomzodi
professor

F.T.Shodiyev SamDU, pedagogika fakulteti
boshlang'ich ta'lim nazariyasi va amalyoti
kafedra mudiri p.f.nomzodi, dotsent

Ushbu uslubiy qo'llanma oliy o'quv yurtlarining boshlang'ich ta'lim tarbiyaviy ishlar va sport fakulteti talabalari va boshlang'ich sinf o'qituvchilariga mo'ljallangan bo'lib, ona tili o'qitish metodikasi dasturi imloviy savodxonlikka qo'yilgan talablar hamda muallifning ko'p yillik ilmiy pedagogik faoliyati asosida yoritilgan.

Uslubiy qo'llanma hududiy markaz Ilmiy-uslubiy kengashining 2022- yil 11-maydagi 2-sonli yig'ilish qarori bilan nashr etishga ruxsat berilgan.

ISBN 978-9943-8048-6-9

© G.Ergasheva
© "Qamar media" nashriyoti

KIRISH

Zamonlar oshsa ham tilga bo'lgan e'tibor o'z ahamiyatini hech qachon yo'qotmaydi. Yaqin o'tmishdagi sho'rolar davrida tilimiz kamsitilib, uning rivoji va nufuziga bee'tibor qaralgani sir emas, albatta. Sho'rolar davrida tilimiz kamsitilib, uning rivoji va nufuziga bee'tibor qaralgani sir emas, albatta. Mustaqil davlatimizning Konstitutsiyasida, "Davlat tili" haqidagi Qonun va boshqa bir qancha rasmiy hujjatlarda o'zbek tilining huquqiy maqomi va istiqbol yo'li aniq ko'rsatib berildi.

Ma'lumki, til fikrni shakllantirish va bayon qilish, taassurot, his-kechinmalarni ifodalashda muhim o'rin tutishi, til jamiyat a'zolarining bir-biri bilan o'zaro aloqasi uchun xizmat qilish vositasi ekani maktabda ona tilini chuqur o'rganish zaruratini keltirib chiqaradi. Hech bir inson nutq birligi bo'lmish so'zning ma'nolarini va ularning imlosini bilmasdan turib, uni og'zaki va yozma nutqida qo'llamaydi.

Boshlang'ich sinflarda o'quvchilarni o'qish va yozishga o'rgatish ijtimoiy hayotda atrofdagi kishilar bilan savodli va madaniyatli aloqa qila oladigan insoniy tarbiyani shakllantirish, yuqori sinflarda fan asoslarini o'zlashtirishlariga zamin yaratish hisoblanadi. Chunki har bir insonning savodxonligi mustaqillik uchun, siyosiy onglilik uchun, madaniyat uchun kurash qurolidir. Shuning uchun ham boshlang'ich ta'lim tizimidan boshlab yosh bo'g'inning har jihatdan savodxon bo'lishiga alohida e'tibor berilmoqda.

Shulardan kelib chiqib, boshlang'ich sinflarda ona tili ta'limi o'qish va yozuv ko'nikmalarning shakllanishi jarayonida o'quvchilar duch keladigan qiyinchiliklarni bartaraf etish, nutqiy va imloviy xatolarning kelib chiqish sababini tahlil qilish, ularning oldini olish va to'g'rilashga yordam beradigan mashqlardan foydalanish, ona tilidan beriladigan o'quv materialini o'quvchilar aniq tushunishi va puxta o'zlashtirishlariga, olgan bilimlarini amaliyotda tatbiq eta

olishiga, ularning zehnini, xotirasini, kuzatuvchanligini ta'minlamog'i, imloviy sezgirlikni shakllantirmog'i lozim. "Ona tili" dasturida o'quvchilarni imloga o'rgatish bilan birga imloviy sezgirlikni tarbiyalash masalasi muhim o`rin tutishi qayd etilganligi bejiz emas.

BOSHLANG'ICH SINFLARDA ONA TILI TA'LIMI VA IMLOVIY SAVODXONLIK

Reja:

1. Ona tili ta'limida o'quvchilarning bog'lanishli nutqini o'stirish.

2. Til ta'limida imloviy savodxonlik muammosi.

3. Til ta'limida sifat va samaradorlikka erishishda imloviy savodxonlikning o'rni va roli.

O'qituvchilar malakasini oshirish tizimidagi ko'pyillik pedagogik faoliyatim davomida amaliyotchi o'qituvchilar bilan o'quvchilarning savodxonligi muammosi yuzasidan ko'p martalab suhbatlashishga to'g'ri keladi. Kuzatishlarga qaraganda, ham kasblarimizning aksariyati savodxonlikni til ta'limi bilan bog'lab asoslashga harakat qiladilar. Aslida-chi?

“Savodxonlik” atamasi nafaqat imloviy xatolarsiz yozish, balki boshlang'ich sinflardan boshlab alifbeni o'qitish jarayonida tovush va harfni tanib-bilib olish orqali o'qish va yozishni egallash ma'nosida ham tushuniladi. “O'zbek izohli lug'ati” da ham “savodxonlik” so'ziga “o'qish va yozishni biladigan, xat-savodli odam” tarzida izoh berilishi bejiz emas. Bu borada “Yozma nutq savodxonligi” degan birikma ham keng qamrovli mazmunga ega bo'lib, fikr mazmunini ifodalovchi so'zlarni to'g'ri tanlash, ularni gap qurilishida o'rinli qo'llash, ortiqcha ko'p so'zlilikka yo'l qo'ymaslik, fikrni ixcham tarzda aniq ifodalay bilish, fikrlarning mantiqiy izchilligi va uzviyligiga erishish mavzuni yoritishda nutqni to'g'ri boshlash, davom ettirish, yakunlash kabilarni nazarda tutadi. Boshlang'ich sinflarda unday savodxonlikka erishish doimiy ravishda maqsadga yo'naltirilgan metodik mashqlarni taqozo etadi.

Savodxonlik masalasining dolzarbligi shundaki, maktab o'quvchilaridan tashqari, talabalar va hatto o'qituvchilar yozma nutqida ham imloviy xatolar uchraydi. Vaholanki, imloviy savodxonlik jamiyat a'zolari uchun muhim amaliy ahamiyatga ega. Fikrni ixcham va to'g'ri ifodalash uchun har bir madaniyatli xalq va

uning har bir a'zosidan imloviy va punktuatsion savodxonlik talab etiladi.

Sir emas, ta'lim tizimida imloviy savodxonlikni shakllantirish borasida hal qilinishi kerak bo'lgan ko'pgina muammolar bor. Fikrimizcha, buning sababi quyidagilardan iborat.

1. Boshlang'ich sinf o'qituvchilarning imloviy savodxonlik ustida doimiy va izchil shug'ullanmasligi hamda bu boradagi ishlarni amalga oshirish qat'iy tartib- da rejalashtirilmasligi.

2. Imloviy savodxonlikni shakllantirish ona tili ta'limning eng muhim vazifasi analsa-da, imloga o'rgatish matematika, tabiat, musiqa, rasm, mehnat, jismoniy tarbiya o'qituvchilarining ham vazifalari doirasiga kirishini nazarda tutib bu borada muayyan ishlar amalga oshirilmayotganligi.

Ma'lumki, matematika darsida shu fanga oid atamalar uchramaydi. Lekin ular ona tili darslarida qo'llanmasligi mumkin. Bunday atamalar ustida matematika darslarida ishlanishi lozim. Demak, savodxonlikni shakllantirish ma'lum ma'noda maktabda o'qitiladigan barcha fanlarning vazifasiga kiradi.

3. Boshlang'ich sinflarda o'quvchilarning imloviy savodxonligini belgilaydigan so'z minimumi va so'z maksimumi aniq bo'linmagan. Buni belgilash tamoyillari ham haligacha ishlab chiqilmagan. Shuning uchun ham boshlang'ich sinflarning ona tili dasturda bu muammo tola hal qilinmagan.

4-sinf o'quvchilari imlosini bilishlari kerak deb berilgan so'zlar
1- sinf

Dasturidan ham o'rin olganligi shu tufaylidir.

4. Imloga o'rgatishning "Imlo lugati" kabi qo'shimcha vositalari ham borki, bunday lug'atning 1973 yilda yaratilgani nazarda tutilsa, uning hozirgi talablarga javob bermasligini tushinish mumkin.

Boshlang'ich sinf o'quvchilari yozma nutqidagi imlo xatolarning kelib chiqish sababini aniqlamasdan turib, imloviy savodxonlikni shakllantirish haqida gap bo'lishi mumkin emas.

Kuzatishlarimiz asosida boshlang'ich ta'limda imloxatolarining kelib chiqish sabablarini quyidagicha ikki guruhga ajratish mumkin:

1. Imlo xatolarga sabab bo'ladigan tashqi ta'sirlar:

1) imlo rejimiga to'liq amal qilinmaslik (sinf va maktab jihozlarida imloga e'tiborsiz qarash);

2) tevarak-atrof ta'siri (ko'cha-ko'ylardagi shiorlarga, bino peshtoqlaridagi yozuvlarga bolaning ko'zi tushadi, natijada ularning imlosi tasavvurida muhrlanib qoladi);

3) sinf jamoasining tarkibi (turli sheva vakillarining yoki tarbiyaviy jihatdan turli darajadagi oilalar farzandlarining bir sinfga jam bo'lishi va ularning bir-biriga ta'siri).

2. Ona tili ta'limi jarayonida imlo xatolariga sabab bo'ladigan holatlar:

1) imloga o'rgatishda izchillik va uzviylikka amal qilinmasligi;

2) imloga o'rgatishning metod va usullarini to'g'ri tanlay olmaslik;

3) izohlashning turli omillariga e'tibor bermaslik. (o'qituvchining mavzuni

tushuntirishda, mustahkamlashda, o'quvchilar bilimini nazorat qilishda bir so'zlarga asoslanib qolishi, misollar xilma-xilligiga e'tibor qaratmasligi; oqibat-natijada o'quvchilarning oqituvchi aytgan misol – so'zlar bilangina cheklanib qolishi);

4) o'quvchilarda imlo qoidasini amalga tadbiiq etish ko'nikmasining shakllantirilmaganligi;

5) imloviy sezgirlikning rivojlantirib borilmaganligi. Imlo qoidalari bir so'znigina emas, balki umumiylik mavjud bo'lgan so'zlar guruhining yozilishini tartibga soladi. O'quvchida imloviy sezgirlik shakllanganda bir imlo qoidasini boshqa so'zlarga tadbiiq eta oladi. Bu o'quvchini har bir so'zning imlosini yodda saqlashdan qutqaradi. Negaki barcha so'zlarni yodda saqlab ham bo'lmaydi. Imloviy sezgirlikni shakllantirishda "So'zlarning qaysi o'rinlarida xatoga yo'l qo'yishingiz mumkin?" degan savoldan foydalanish;

6) o'quvchidagi shaxsiy nutqiy nuqsonlar ustida tegishli darajada tushintirish ishlari olib borilmaganligi.

Boshlang'ich ta'lim davlat ta'lim standarti va ona tili dasturida o'quvchilarning imloviy savodxonligiga qo'yilgan talablarni bajarishda imloga o'rgatish ikki xil yo'l bilan amalga oshiriladi:

1) Imloviy savodxonlik grammatik mavzular asosida shakllantiriladi. O'quvchi oldin grammatikaga oid nazariy bilimlar bilan tanishtiriladi, so'ngra ma'lum otlarga asoslanib imloga o'rgatiladi.

2) Amaliy yo'l bilan shakllantiriladi, ya'ni mashq matnlaridan kelib chiqqan holda tahlil-tarkib metodlari orqali amalga oshiriladi. Imlosi o'rgatiladigan so'z bo'g'in-tovush, tovush-harf tomondan tahlil qilinadi va bir butun holda yozdiriladi.

Yozma nutq savodxonligiga erishish uchun yuqoridagi ilmiy-nazariy qarashlar asosida imloviy mashqlar, o'quv topshiriqlarini ishlab chiqish hamda ularni amalda qo'llash usullarini belgilab olish bu boradagi muammolar yechimigax izmat qiladi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti SH.M.Mirziyoyevning "O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi tizimini 2030 -yilgacha rivojlantirish kontseptsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi PF -5712-sonli Farmonida qayd qilinganidek, "ta'lim berishning zamonaviy nazariyalarini o'zlashtirishni, pedagogik psixologiyani tushunish, ta'lim berishga kompetentlik hamda shaxsga yonaltirilgan yondashuvlar asoslarini egallashni ko'zda tutgan holda pedagoglarni tayyorlash va qayta tayyorlash markazlari faoliyatini qayta ko'rib chiqish" talabi ham savodxonlik bilan chambarchas bog'liqdir. Zero, "xalq ta'limi tizimida ta'lim sifatini baholash sohasidagi xalqaro tadqiqotlarni tashkil etish maqsadida o'quvchilarning o'qish, matematika va tabiiy yo'nalishdagi fanlardan savodxonlik darajasini baholashga yo'naltirilgan PISA (The Programme for International Student Assessment) umum ta'lim maktablarida ta'lim sifatini baholashning milliy tizimini

yaratish”¹ da savodxonlikka erishish xalq ta’limini rivojlantirishning muhim omillaridan ekanligini ko’rsatadi.

Savol va topshiriqlar

1. Ona tili ta’limida o’quvchilarning bog’lanishli nutqiga qanday talablar qo’yiladi?

2. O’quvchilarning bog’lanishli nutqining imloviy savodxonlik bilan qanday bog’liqligi bor?

2. O’quvchilar yozma ishlarida qanday imloviy xatolar uchraydi?

3. Til ta’limida sifat va samaradorlikka erishishda imloviy savodxonlikning o’rni va rolini misollar bilan izohlang.

ORFOGRAFIYA ADABIY TILNING YOZMA SHAKLINI TARTIBGA SOLUVCHI TILSHUNOSLIKNING BO’LIMI

Reja:

1. Orfografiya va orfografik qoidalar.

2. Orfografik tamoyillar asosida ishlab chiqilgan qoidalar.

3. Boshlang’ich sinfdan o’rgatiladigan imlo tushunchalar.

“Orfografiya grekcha orphos (to’g’ri) (yozaman) so’zlaridan tashkil topgan bo’lib, «to’g’ri yozaman» degan ma’noni anglatadi”². “O’zbek tili grammatikasi”³ning 1-jildida, M. Mirzayev, S.Usmonov, I.Rasulovlarning “O’zbek tili”⁴, H. Jamolxonovning “O’zbek tili”⁵, M. Hamroyevlarning “Ona tili”⁶, R.Ikromova, A.Azizova, D.

¹Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 29 апрелдаги “Ўзбекистон Республикаси Халқ таълими тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисидаги ПФ – 5712- сонли Фармони. ҚХММБ: 0619/5712/3034-сон, 29 04.2019 й.

²Sh. Shoabdurahmonov va b. Hozirgi o`zbek adabiy tili. –Т.: O`qituvchi. 1980. 88 –bet.

³O`zbek tili grammatikasi. 1-jild. –Т.: Fan. 1975. 24– bet.

⁴M. Mirzayev, S.Usmonov, I.Rasulov. ”O`zbek tili. –Т.: O`qituvchi. 1976. 70 –bet.

⁵ H. Jamolxonov. O`zbek tili. –Т.: 2008. 34–bet.

⁶ M.Hamroyev va . Ona tili. –Т.: “Iqtosod moliya” nashriyoti, 2007. 47-bet.

Muhamedovalarning "Ona tili"¹ darsliklarida ham orfografiyaga shu mazmunda ta'rif berilgan.

Hozirgi rivojlangan mamlakatlarda jamiyatning har bir fuqarosidan adabiy tilda to'g'ri so'zlay olish va savodli yoza bilish talab etiladi. Boshlang'ich ta'lim, o'rta maxsus va kasb-hunar ta'limi hamda oily ta'lim oldida to'rgan asosiy vazifa ham shu talabdan kelib chiqadi. Adabiy tilning yozma shakli orfografiya qonun-qoidalariga asoslanadi. Demak, "orfografiya adabiy tilning yozma shakliga xos bo'lib, u tildagi o'zak-negiz va qo'shimchalarni yagona tarzda to'g'ri yozish haqidagi qoidalar yig'indisidir². 1956-yilda tasdiqlangan kirill grafikasi asosidagi imlo qoidalari quyidagi bo'limlarni o'z ichiga olgan:

1. Ayrim harflar imlosi.
2. O'zak-negiz va qo'shimchalar imlosi;
3. Qo'shma so'z va so'z birikmalari imlosi;
4. Bo'g'in ko'chirilishi;
5. Bosh harflarning yozilishi.

1995-yil 24-avgustda lotin grafikasi asosidagi o'zbek yozuvining imlosiga doir qoidalar quyidagi bo'limlardan iborat:

1. Ayrim harflar imlosi: unlilar imlosi, undoshlar imlosi.
2. Asos va qo'shimchalar imlosi.
3. Qo'shib yozish.
4. Ajratib yozish.
5. Chiziqcha bilan yozish.
6. Bosh harflar bilan yozish.
7. Ko'chirish qoidalari.

1956-yildagi imlo qoidalariga quyidagi o'zgarishlar kiritildi:

) juft so'zlar orasida bog'lovchi bo'lib kelgan yuklamalar o'zi bog'langan so'zdan chiziqcha bilan ajratiladi: *dost-u dushman, kecha-yu kunduz*;

¹R. Ikromova, A. Azizova, D. Muhamedova.. Ona tili. –T.: O'qituvchi. 1980. 36–bet.

²M. Mirzayev, S. Usmonov, I. Rasulov. "O'zbek tili. –T.: O'qituvchi. 1976. 70 –bet.

R. Ikromova, A. Azizova, D. Muhamedova.. Ona tili. –T.: O'qituvchi. 1980. 36–bet.

2) yil, oyni ko'rsatuvchi raqamlardan keyin ham chiziqcha qo'yiladi: *1995-yil 24-avgust, 1993-yil 2-sentabr*;

3) kirilchadagi **ts** harfi so'z boshida va oxirida **s** harfi bilan beriladi: *tsirk – sirk, abzats – abzas*. So'z o'rtasida unidan keyin **ts** harfiy birikmasi, undoshdan keyin esa **s** harfi bilan beriladi: *litsey – litsey, aktsiya – aksiya*.

4) **-ga** qo'shimchasi **g'** tovushi bilan tugagan so'zlarga qo'shilganda morfologik yozuv bo'yicha asliga muvofiq yoziladi: *bog'+ga= bog'ga, tog'+ga= tog'ga*.

5) oldin shakliy yozuv qoidasiga muvofiq yozib kelingan juda ko'p chet tili so'zlari endilikda fonetik yozuv bo'yicha yoziladigan bo'ldi (bu o'zgarish asosan tarkibida **yo, yu, ya** harflari qatnashgan so'zlarga tegishlidir) : *sentabr (sentyabrъ), oktabr (oktyabrъ), budjet (byudjet), rejissor(rejissyor), likor (likyor)*.

6) ayrim so'zlar esa oldin fonetik yozuv bo'yicha yozilgan bo'lsa, yangi alifboda morfologik yozuvga ko'ra yoziladigan bo'ldi: *ertalabki emas ertalabgi*.¹

Imlo qoidalari orfografiyaning fonetik, morfologik, shakliy, an'anaviy va differentsiatsiya tamoyillari asosida ishlab chiqilgan. Fonetik va morfologik tamoyillar o'zbek orfografiyasining asosiy tamoyillaridir.

Fonetik tamoyil asosidagi asos va qo'shimchalar imlosidagi ayrim qoidalar 3-4- sinfdagi fe'l yasovchi qo'shimchalar o'rganilganda, *son* so'ziga fe'l yasovchi **-a** qo'shimchasi qo'shish bilan yasalgan so'zning *sona* emas, *sana* tarzida talaffuz qilinishi va shunday yozilishi, **-a, -la** fe'l yasovchi qo'shimchasi o'rganilganda, yuqoridagi so'zlar kabi yosh, ot so'zlarining talaffuziga muvofiq *yasha, ata* tarzida yozilishi o'rgatiladi. *Ong* so'ziga fe'l yasovchi **-la** qo'shimchasini qo'shish bilan yasalgan so'z *ongla* emas, *angla* tarzida talaffuz qilinadi va yoziladi.

O'yin –o'yna , sariq- sarg'ay, ulug'-ulg'ay so'zlari fe'l yasovchi **-a, -ay** qo'shimchasi qo'shilishi bilan yuzaga kelishi, *tara, bo'ya*

¹ M.Hamroyev va b. Ona tili. –T.: “Iqtosod moliya” nashriyoti, 2007. 47-bet.

soʻzlariga ot yasovchi *-q* qoʻshimchasini qoʻshish bilan yasalgan soʻz *taroq, boʻyoq* tarzida talaffuz qilinishi va shunday yozilishini oʻrganadilar.

4-sinfda egalik qoʻshimchalari bilan qoʻllangan otlarning imlosi oʻrganilganda *ogʻiz, qorin, oʻrin, singil, koʻngil, burun, shahar* kabi soʻzlar oʻzagidagi *i, u, a* unlilari talaffuzda tushib qoladi va shunday yozilishi oʻrgatilganda, yuqoridagi fonetik tamoyil asosidagi oʻzak-negiz va qoʻshimchalar imlosiga asoslaniladi (*ogʻiz+im=ogʻzim, qorin+im=qornim, oʻrin+im=oʻrnim, singil+im=singlim, koʻngil+im=koʻnglim, burun+im=burnim, shahar+im=shahrim*)

Adabiy tilda joʻnalish kelishigining *-ga* qoʻshimchasi shakli qabul qilingan. Baʼzan bu shakl *-ka, -qa* tarzida eshitiladi. Masalan: *bilakka, goʻdakka, qishloqqa* kabi. Koʻrinib turibdiki, soʻz *q* yoki *k* undoshi bilan tugaganda joʻnalish kelishigi *-qa, -ka* shaklini olyapti. Ogʻzaki talaffuzda soʻz qanday tovushlardan tashkil topgan boʻlsa, bu tovushlar yozuvda ham shu tovushlarga mos harflar bilan aks ettiriladi. Bu imlo qoidasiga 4-sinfda “Otlarning kelishik qoʻshimchalari bilan turlanishi” mavzusi oʻrganilganda asoslaniladi. Bu soʻzlar fonetik tamoyilga koʻra yozilsa, lekin *togʻ* soʻziga *-ga* shaklida qoʻshiladi, bunda morfologik tamoyilga koʻra yozildi.

Men, sen olmoshlariga *-ni, -ning* qoʻshimchalari qoʻshilganda *n* tovushi tushirib aytiladi va shunday yoziladi: *menni, sening*. Bu imlo qoidasiga ham 4-sinfda “Kishilik olmoshlarining kelishiklar bilan turlanishi” mavzusi oʻrganilayotganda asoslaniladi.

Demak, fonetik tamoyilga koʻra yozuvda talaffuzdagi tovushga muvofiq keladigan, aynan mos tushadigan harf qoʻllanishi haqidagi imlo qoidalari Grammatik mavzular bilan bogʻliq holda oʻrgatiladi.

Morfologik tamoyilga koʻra soʻzlarning tarkibiy qismlari: oʻzak-negiz va qoʻshimchalari ogʻzaki nutqda qanday talaffuz qilinishidan qatʼi nazar, yaʼni ogʻzaki talaffuz shakliga qarab emas, asliga muvofiq yoziladi. Bu tamoyil soʻz oʻzagini, unga qoʻshiladigan qoʻshimchalarni muayyan bir sistema asosida aks ettiradi, tildagi variantlilikka, har xillikka barham beradi. Bu tamoyilga koʻra

variantlardan biri tanlanib, yozuvda tanlangan variant asos qilib olinadi. O'zbek orfografiyasining asosiy imlo qoidalari, ya'ni ayrim unli harflar imlosi, ayrim undosh harflar imlosi hamda asos va qo'shimchalar imlosi shu tamoyilga tayanadi. Mazkur tamoyilga ko'ra ishlab chiqilgan imlo qoidalari 1- 2- sinfda "Jarangli va jarangsiz undoshlar" (jarangsiz jufti bor jarangli undoshlar (*b, d, v, g, j(jim), j(juri), g', z*) so'z oxirida jarangsiz (*p, t, f, k, ch, sh, s*) tarzida talaffuz qilinsa ham, asliga muvofiq yoziladi:

maktab, ozod), "a va o unlilarining imlosi" (*bahor, navbatchi*), "u va i unlilarining imlosi" (so'zlarning oldingi bo'g'inida **u** kelsa, keyingi bo'g'inida **u** unlisi **i** tarzida aytilsa ham, **u** yoziladi: *uzum, uzuk, tugun, turmush*) , *do'st, go'sht, to'rt, Toshkent* kabi so'zlarda so'z oxirida yonma-yon kelgan undoshlarning oxirgisi talaffuz qilinmaydi, ammo yozuvda saqlanadi, 3-sinfda *-lar* ko'plik qo'shimchasi so'z oxirida kelganda, og'zaki nutqda *-la* tarzida aytilsa ham, yozuvda *-lar* shaklida yoziladi qoidasi, 4-sinfda qo'shimchalarning asosiy qismi morfologik tamoyil asosida yozilishi, ya'ni kelishik qo'shimchalari og'zaki nutqda *maktabta, ishtan* tarzida aytilsa ham, *maktabda, ishdan*; fe'llardagi *-di* shaxs-son hamda yaqin o'tgan zamon qo'shimchasi *-ti* tarzida (*aytipti, aytti*) aytilsa ham, *aytibdi, aytdi* kabi yozilishi shu qoidasi asosida o'rgatiladi .

1-2-sinfda unlining cho'ziq-qisqaligi orqali farqlash, ya'ni so'zlarda unlining cho'ziqligini tutuq belgisi orqali ifodalash, so'zlarning ma'nosini tutuq belgisiga ko'ra farqlash (*tana – ta'na, surat – sur'at, qala – qal'a*) kabilar o'rgatiladi. Bunda differensial tamoyilga asoslangan imlo qoidalariga tayaniladi.

Boshqa-boshqa tovush ifodalovchi harflar vositasida so'z ma'nosini farqlash: *xol* (yuzdagi xol) – *hol* (ahvol, holat) kabilar 1-sinf dan boshlab 4-sinfga qadar o'rgatiladi.

Grafik tamoyil asosidagi imlo qoidalari tovush bilan uning yozuvdagi shakli o'rtasidagi munosabatlarni ifodalashga asoslanadi. Masalan, sirg'aluvchi **j** tovushi bilan qorishiq portlovchi **j** tovushlari

yozuvda bitta shakl – harf bilan berilishi (*jo'ja-gijda* kabi), sayoz til orqqa **-ng** tovushini ifodalovchi harflar birikmasi **ng** hamda **n** va **g** tovushlarini ifodalovchi **n** va **g** harflari yonma-yon kelganda ham **n** va **g** talaffuz etilishi grafik tamoyil asosida belgilangan: *ko'ngil* – bitta tovush, *senga* - ikkita tovush kabilar 1-sinfda savod chiqarish davridan boshlab o'rgatiladi. Buni o'rgatishga grafik tamoyilga asoslaniladi.

“Har bir tilda, - deb yozadi G'.Hamroyev, - talaffuz va imlosi muammo bo'lgan nutq tovushlari mavjud. O'zbek tilida unli tovushlardan, asosan u-o', i-e, va undoshlardan x, h, q, ng kabi tovushlarning aytilishi va yozilishida o'quvchilar, barcha soha vakillari, eng achinarlisi, ayrim mutaxassis-o'qituvchilar ham muntazam xatoga yo'l qo'yadi. Adabiy talaffuzning asosi bo'lgan urg'u masalasi ham fonetika o'qitishning murakkab mavzularidan hisoblanadi.

Ilmiy-metodik nashrlarda ham til birliklarning o'qitilishiga doir juda ko'p e'tiborga loyiq tavsiyalar, mulohazalar uchraydi, ammo negadir fonetik materiallar va ularning o'qitilishi alohida tadqiq qilinmay kelinmoqda.”¹

Metodist olim to'g'ri ta'kidlaganidek, boshlang'ich sinf ona tili darsliklarida to'g'ri talaffuz va imlo me'yorlarini ko'nikma sifatida shakllantirish borasida ko'plab o'quv topshiriqlari, turli tushuntirishlar beriladi. Ammo ayrim tovushlarning adabiy talaffuzi va imlosini o'quvchiga o'rgatish qiyinchiligicha qolmoqda. Buning asosiy sababi ona tili darsliklarida, shuningdek, fonetika o'qitish jarayonida faol qo'llanayotgan mashqlarning topshiriqlardan jiddiy farqlanmayotganligidir. Nutqiy kompetensiyani shakllantirish nuqtai nazaridan, ayniqsa, fonetika o'qitishda mustahkamlovchi o'quv mashqlari va topshiriq kategoriyalarini mazmun-mohiyatidan kelib chiqib, didaktik jihatdan farqlash va takomillashtirish zarur deb o'ylaymiz.

¹Hamroyev G'. Umumiy o'rta ta'lim tizimida fonetikaga doir o'quv materiallarining metodik ta'minotini takomillashtirish. Ped. fan. fals. dokt. (PhD) diss. avtoreferati. – Samarqand: 2019, 10-bet.

Yonma-yon keladigan unlilar imlosi boshlang'ich sinfda maxsus o'rgatilmasa-da, lekin o'quvchilar matn tarkibida shunday so'zlarni uchratadilar. Ularni yozadilar. Shuning uchun bunday so'zlarning talaffuzi va imlosidagi farqni o'zi bilishi va bunday so'zlar uchraganda o'quvchilarga izoh berib ketishi kerak.

O'qituvchi "yonma-yon keladigan unlilar orasiga ba'zan y undoshi qo'shib aytilsa ham, yozilmaydi" degan qoidani nazariy emas, misollar bilan tushuntirib o'tadi. Masalan:

a) ia: material, milliard, radiator, tabiat, shariat kabi;

b) io: million, biologiya, stadion, radio kabi;

d) ai: mozaika, ukrain, said, maishat kabi;

e) oi: alkaloid, ellipsoid, doim, shoir, oila kabi;

f) ea: teatr, okean, laureat kabi;

Boshqa hollarda yonma-yon kelgan unlilar odatda aynan aytilishi va yozilishi ham quyidagi so'zlar uchraganda tushuntirib o'tiladi: *manfaat, saodat, sanoat, muammo, matbuot, tabiiy, rioya* kabi.

Boshlang'ich sinf o'qituvchisi yuqoridagi imlo qoidalarini, ularning qaysi tamoyillar asosida ishlab chiqilganini, ularni qaysi grammatik mavzularga bog'liq holda o'rgatib borishni bilishi lozim.

"Boshlang'ich sinflarda, - deb yozadi BuxDU tadqiqotchisi R.Isroilova, - ona tili sohasida ta'lim mazmuni quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- nutq tovushlari: unli va undosh, jarangli va jarangsiz tovushlar;

- bo'g'in: urg'uli va urg'usiz bo'g'inlar, ochiq va yopiq bo'g'inlar, aytilgan yoki berilgan so'zlarni fonetik tahlil qilish;

- so'z: so'z ma'nolari, ma'nodosh so'zlar, qarama-qarshi ma'noli so'zlar;

- o'zakdosh so'z, o'zak, negiz, qo'shimcha, old qo'shimcha, so'z turkumlari tahlili, so'z yasovchi qo'shimchalar, predmet nomi qo'shimchasi, predmetning rang-tusini bildirgan so'zlar,

predmetning miqdori va son-sanog'ini bildirgan so'zlar, ish-harakatni ifodalovchi so'zlar;

- ko'makchi va bog'lovchilar;

- gap: darak ma'nosini ifodalovchi gaplar, so'roq ma'nosini ifodalovchi gaplar, his-hayajon ifodalovchi gaplar;

- tinish belgilari: nuqta, so'roq, undov, vergul;

- matn; matnning tuzilishi, mavzu asosiy fikr, sarlavha, reja, so'z boshi, taqqoslash, dialog, monolog, bayon, insho, og'zaki va yozma ijodiyot, xat, xabar, tabriknoma¹.

Tadqiqotchi R.Isroilova to'g'ri ta'kidlaganidek, boshlang'ich sinflarning ona tili o'quv predmeti bo'yicha hosil qilinadigan ko'nikma va malakalar quyidagi guruhlariga ajratib tahlil qilinadi.

1. Fonematik eshitish malakalari nutq tovushini so'z tarkibida to'g'ri ijro etish va eshitish, nutq tovushlariga ko'ra so'z ma'nolarini farqlash, urg'uli va urg'usiz bo'g'inlarni talaffuz qilish, so'zlarni bo'g'inlar ketma-ketligida aytish va eshitish layoqatlari.

2. Grafik malakalar har bir nutq tovushini o'ziga oid harf va belgilar bilan yozish demak.

3. Orfografik malakalar so'z va uning tarkibiy qismlari o'zak va negizni, yasovchi, turlovchi, tuslovchi qo'shimchalarni ajratib va qo'shib yoziladigan so'z, so'z birikmalarini, atoqli otlarni orfografik qoidalar doirasida yozish.

4. Uslubiy malakalar so'z va uning tarkibiy qismlarini matnda ortiqcha takrorlamasdan, gap tarkibida gap bo'laklari tartibiga rioya qilib, matnni shakllantirish.

5. Tinish belgilarini yozma nutqda to'g'ri ishlatish malakalari – boshlang'ich sinflarning dasturlari hamda Davlat ta'lim standartlarida ko'zda tutilgan nuqta (.), so'roq (?), undov (!), vergul (,) kabi belgilarni matnda to'g'ri ishlatish va matnni ifodalash, ya'ni o'qish paytida ularga rioya qilgan holda faoliyatni amalga oshirish.

¹ Isroilova R. Boshlang'ich sinf ona tili darslarini loyihalash jarayonida o'quvchilarni faollashtirish texnologiyasi. –Ped. fan.fal.dok.(PDs). –Buxoro. 2020. 29-bet.

6. Prosodik malakalar nutq tempi, ovozning past-balandligi, diksiya, ohangga rioya qilib o'qish, gapirish, aytish malakalari¹.

Savol-topshiriqlar:

1. Orfografiya nima o'rgatadi?
2. Orfografiya qoidalar qanday bo'limlarini o'z ichiga oladi?
3. Orfografik qoidalar qaysi tamoyillar asosida ishlab chiqiladi?
4. Qaysi qoidalar fonetik tamoyil asosida ishlab chiqilgan?
5. Qaysi qoidalar morfologik tamoyil asosida ishlab chiqilgan?
6. Qaysi qoidalar differensial tamoyil asosida ishlab chiqilgan?
7. Qaysi qoidalar tarixiy-traditsion tamoyil asosida ishlab chiqilgan?

BOSHLANG'ICH SINFLARDA O'QUVCHILARNING IMLOVIY SAVODXONLIGINI SHAKLLANTIRISH

Reja:

1. Grammatik tushunchalarga asoslangan holda imloviy savodxonlikni shakllantirish
2. O'quvchilarni imloga o'rgatishga metodik yondashuv.
3. Imloga o'rgatishda o'quvchilarning psixologik xususiyatlarini hisobga olish.

“O'zbek tilining izohli lug'ati ”da orfografiyaga quyidagicha ta'rif beriladi: “Orfografiya yunoncha so'z bo'lib,“to'g'ri yozuv” degan ma'noni bildiradi. Orfografiya (imlo) adabiy tilning yozma shakli bilan bog'liq bo'lib, to'g'ri yozish haqidagi qoidalar yig'indisidir”².

Boshlang'ich sinflarda kichik yoshdagi o'quvchilarda imloga oid malakani shakllantirish ustida 1-sinfdan 4-sinfgacha bosqichma bosqich ishlanadi.

¹ Isroilova R. Boshlang'ich sinf ona tili darslarini loyihalash jarayonida o'quvchilarni faollashtirish texnologiyasi. –Ped. fan.fal.dok.(PDs). –Buxoro. 2020. 29-bet.

²O'zbek tilining izohli lug'ati, –T.: O'zbekiston milliy entsiklopediyasi. Davlat ilmiy nashriyoti, 2007.

“Imloviy malaka maxsus nutq malakasidir. To‘g‘ri yozuv – maxsus nutq faoliyati; yozuv ham murakkab harakat bo‘lib, uning asosida nutq yotadi. Imloviy malaka nutq faoliyatining komponenti sifatida gapni sintaktik jihatdan to‘g‘ri tuzish, so‘zni uslubiy aniq qo‘llashni ham o‘z ichiga oladi”¹.

Imloviy malakani shakllantirish uchun 1-sinfning savod o‘rgatish davridayoq so‘zlarning tovush va harf tarkibi ustida ishlash, so‘zning orfografik o‘qish va orfoepik o‘qilishini taqqoslash, alifbe davrida “Alifbe” va “Yozuv daftari”da qo‘llangan so‘zlarning tarkibini tovush-harf tahlilini tashkil qilish kabi tahlillar muntazam o‘tkazilishi kerak. Orfografik ko‘nikma yillar davomida shakllantiriladi. Uni malakaga aylantirish uchun bola so‘zlarning imlosi ustida ta‘limning keyingi bosqichlarida ham ishlashi zarur.

Boshlang‘ich sinf ona tili darslarida ko‘chirib yozish jarayonida o‘qituvchi o‘quvchilarga ko‘pincha “Ko‘chiring” degan topshiriq bilan cheklanmoqdalar. “So‘zni (yoki gapni) o‘qing. Yozayotganingizda so‘zni ichingizda bo‘ginlab aytib turib yozing. Yozganingizni kitobga qarab tekshiring”, “Yozuvda qabday xatoga yo‘l qo‘ydingiz? Nima uchun shunday xatoga yo‘l qo‘ydingiz?” topshiriqlari asosida o‘quvchilar ustiga mas‘uliyat yuklamaydilar.

Ko‘chirib yozishda so‘zni harflab ko‘chirishga yo‘l qo‘ymaslik kerak. Chunki bola so‘zni harflab ko‘chirishda ayrim harflarni nigohidan o‘tkazib yuboradi, ya‘ni tushirib qoldiradi. Ayrim o‘qituvchilar so‘zni bo‘ginlab ko‘chirish bilan keyinchalik so‘zni yaxlit ko‘chirish almashadi, so‘ngra u gapni ko‘chirish bilan almashadi, degan fikrni bildiradilar. Biz o‘z tajribamiz asosida shuni aytmoqchimizki, orfografik malaka hosil bo‘lmaguncha, bola hech qachon yozuv jarayonidabo‘ginlab aytib turmay yozmaydi. Umuman olganda, boshlang‘ich sinfdan yozuv murakkab harakat sifatida ongli jarayonligicha qoladi.

To‘g‘ri yozuv malakasining shakllanishi uchun o‘quvchidan fikrlash faoliyati talab etiladi. Biror to‘g‘ri yozuv hodisasini

¹ K.Qosimova va b. Ona tili o‘qitish metodikasi. –T.: Noshir. 2009. –bet.

o'zlashtirish uchun o'quv va yodda saqlashgina yetarli emas, balki analiz va sintez kabi tahlilga zarurat seziladi. Bunda grammatik va imloviy hodisalarning o'xshash va farqli tomonlarini aniqlash uchun taqqoslash hamda so'z va so'z shakllarini ma'lum grammatik yoki grafik guruhlariga ajratish, muayyan tizimga solish, tushuntirish va isbotlash kabi aqliy faoliyat usullari ishga solinadi.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarida to'g'ri yozuv malakasi grammatik nazariyani asoslanib shakllantiriladi. "Imlo qoidalari,- deyiladi K.Qosimovaning darsligida,- bir so'znigina emas, balki umumiylik mavjud bo'lgan butun so'zlar guruhining yozilishini tartibga soladi. Bu xususiyati bilan u qoida xat yozuvchini har bir so'zni yodda saqlash, xotirlashdan qutqaradi va qoidaga amal qilib, belgilangan me'yorga muvofiq butun so'zlar guruhini yozish imkonini yaratadi"¹.

Boshlang'ich sinfda va hatto yuqori sinfda ham imlo qoidalarini yod oldirishga yo'l qo'ymaslik kerak, chunki yod olish imloni o'zlashtirish degan gap emas. Chunki bir imlo qoidasi necha minglab so'zlarni o'ziga birlashtiradi. Har bir so'z o'z tovush tarkibiga ega. Bu ularning har biri ustida orfografik va orfoepik tahlilni taqozo etadi. To'g'ri, "Imlo qoidasi grammatik umumiylik asosida birlashgan so'zlarning yozilishini bir xillashtiradi. Bu yozma ravishdagi aloqani yengillashtiradi". Lekin bu qoida uzoq yillar davomida shakllanishini hisobga olsak, maktab ta'limida so'z tarkibini doimiy ravishda imlosi nuqtai nazardan kuzatish hamda tahlil qilishni talab etadi.

Ona tili darslarida dastlab grammatik, fonetik, so'z yasalishiga oid tushunchalar shakllantirilgandan so'ng ularning imlo bilan bog'liq tomonlari ochib berilishi kerak.

"Tilning fonetikasi,- deb yozadi A.Hamroyev,- uning birdan-bir aniq tomoni hisoblanadi. Masalan, "b" tovushi faqat "b" tovushini bildiradi. Fonetika, fonema, bo'g'in, urg'u kabi lingvistik kategoriyalar abstrakt tafakkur mahsuli bo'lsa-da, nutq tovushi (b),

¹K.Qosimova va b. Ona tili o'qitish metodikasi. -T.: Noshir. 2009. -bet.

soʻzning bir qismi (bo-bo), soʻz boʻgʻinlaridan birining kuchli aytilishi (ish-chi-man) bizning ongimizga bogʻliq boʻlmagan hodisadir.

Fonetikani oʻzlashtirish oʻquvchilarning tafakkurini oʻstirish bilan bevosita bogʻlangan. Buning uchun har bir nutq tovushi soʻz tarkibida oʻrgatiladi. Natijada oʻquvchi soʻzning fizik tomoni hisoblangan nutq tovushlarini soʻz tarkibida farqlash koʻnikmalarini hosil qiladi. Maʼlum nutq tovushi boʻyicha soʻz maʼnolarining oʻzgarishi ustida ishlash (oʻn-en-in-un; il-iz-ich-ip-ish), soʻzlarni tovush va boʻgʻinlariga koʻra tahlil qilish, berilgan harf va aytilgan tovush ishtirokida soʻz, soz birikmasi, gap tuzish bolalarda nutq qura olish layoqatlarini oʻstiradi.”¹

Olimning fikricha, nutq tovushlari, ularning oʻzaro farqlari ustida mashq qilish natijasida oʻquvchilarda ham lingvistik tushuncha shakllanadi, ham fonematik eshitish (nutq tovushini soʻz tarkibida toʻgʻri anglash, fahmlash, eshitish, aytish) rivojlanadi. Lingvistik tushunchalar toʻgʻrisida tasavvur hosil qilish, fonematik eshitishni shakllantirish oʻquvchilarning til sezgirligini taʼminlaydi. Shunday qilib, fonetikaga oid bilimlarni oʻrganish, oʻzlashtirish jarayonida oʻquvchilarda orfoepik, grafik, orfografik va shuning kabi malakalar hosil qilinadi.

Maʼlumki, ona tili taʼlimiga oid leksika materiallari boshlangʻich sinflardan boshlab oʻrganiladi. Oʻquvchilar soʻzlarning maʼnolari, yaqin maʼnoli soʻzlar, qarama-qarshi maʼnoli soʻzlar va shu kabi leksik hodisalarni oʻrganish orqali har bir soʻzni oʻz oʻrnida ishlatish uslubini ham oʻzlashtirish yoʻlidan borishadi.

Chunki grammatik nazariya imlo qoidalari uchun poydevor boʻladi. Shuning uchun boshlangʻich sinflarda imlo qoidasi shu qoidaga asos boʻladigan grammatik nazariyaga bogʻliq holda oʻrganiladi. Masalan, shakl yasovchi qoʻshimchalarning yozilishi haqidagi qoidalar “Ot”, “Sifat”, “Son”, “Kishilik olmoshlari”, “Feʼl”

¹ Hamroyev A. Ona tili taʼlimida oʻquvchilarning ijodiy faoliyatini loyihalashtirish. Ped. fan. dok. diss. – Toshkent, 2020, 164-bet.

mavzularidagi otlarning kelishik qo'shimchalari bilan qo'llanishi, fe'llarning bo'lishsiz shakllarining imlosi, otlarning ko'plik shakllari imlosi, kishilik olmoshlarining kelishik qo'shimchalari bilan qo'llanishi bilan bog'liq imlo, shuningdek, so'z yasovchi morfemalar bilan bog'liq ot, sifat, fe'l so'z yasovchi qo'shimchali so'zlar imlosi kabi.

Boshlang'ich sinfda imlo ustida "Ona tili" darsligi bo'yicha ishlanadi. Masalan, 1- sinf "Ona tili" darsligining 1- mashq asosida "Tovush so'zning ma'nosini belgilab beradi. So'z tarkibidagi bitta tovushning o'zgarishi bilan so'z ma'nosi o'zgaradi", "Shuning uchun so'zning tovush tarkibini sinchiklab kuzatishga o'rganing. Tovushlarni boshqasi bilan almashtirib yozib qo'ymaslikka harakat qiling. Shuning uchun qachon to'g'ri yozishga ishonch hosil qilsangiz yozing" kabi y'ollanmalar berib borishni tavsiya qilamiz. Bunda o'quvchilar imlo qoidasini o'qimasdan imloga doir dastlabki talablarni bajaradilar.

Shu tarzda takror bajarilgan amaliy ishlardan so'ng darslikda to'rtburchak ichida berilgan ma'lumotlar ustida ishlanadi. Masalan, 1-sinfda quyidagi ma'lumot berilgan:

Tovushlar harflar bilan ifodalanadi.

Harflarni yozamiz, ko'ramiz va o'qiymiz. O'zbek yozuvida 29ta harf bor.

Darslikdagi mazkur ma'lumot qismlarga bo'lib o'rgatiladi. Aslida o'quvchilar bu vazifani mashq jarayonidayoq bajarib qo'ygan bo'ladilar. Lekin o'qituvchi uni qismlarga bo'lib o'rgatishi lozim. Buning uchun quyidagicha savol-javob o'tkaziladi:

-To'rtburchak ichidagi 1-gapni o'qing. Unda nima deyilgan ekan?

- "Tovushlar harflar bilan ifodalanadi" degan fikrni bajargan mashqlaringizdan misollar keltirib tushuntirib bering.

- To'rtburchak ichidagi 2-gapni o'qing. Unda nima deyilgan ekan?

-”Harflarni yozamiz, ko’ramiz va o’qiymiz” degan fikrni doskaga 2-mashqda yozgan bitta so’zini yozib tushuntiring. (hunar - unar)

-So’zdagi biror harf tushib qolsa, nimaga taqsir qilar ekan?

.O’quvchilar yuqoridagi ma’lumotlarni boshqa so’zlarga tadbiq etadilar. Masalan: so’z – ko’z, so’z-siz, so’z- soz va boshqalar.

O’quvchilar mazkur ma’lumot tarzida berilgan qoidaga misol aytish va xilma-xil mashqlarni bajarish yo’li bilan uni yangi til materialiga, ya’ni yozuv tajribasiga tatbiq etishni o’rganadilar.

Qoidaustida ishlash metodikasi shu qoidaning xarakteriga qarabtanlanadi. Masalan, *-ma* bo’lishsizlik qo’shimchasining yozilishini deduktiv yo’l bilan o’rgatish mumkin. Jo’nalish kelishigi qo’shimchasi (*-ga*) ning oxiri *-k* bilan tugagan otlarga *-ka,-q* bilan tugagan otlarga *-qa* shaklida qo’shilishi haqidagi qoidani indukiv yo’l bilan tushuntirish maqsadga muvofiq deb hisoblaymiz.

O’quvchilar qoidadagi asosiy fikrni ajratishga yordam beradigan vazifalarni bajarsalar, uni o’zlashtirish xiyla qulay bo’ladi. Chunki bolalar aniq material bilan ishlaydilar va uni tahlil qilish vaqtida qoidaning muhim qismlarini ajratadilar, qoidani ongli o’zlashtiradilar. Nimanidir, masalan, so’zlarning talaffuzi va yozilishini, so’z turkumlarini, so’z qismlarini bir-biriga taqqoslash o’quvchilarning aqliy faolligini oshiradi. Bunda yana qoidaning ajratilgan belgisini aniq yozib ko’rsatish ham ahamiyatli hisoblanadi. Qoidada aks ettirilgan muhim fikrni ajratishga o’qituvchining savollari yordam beradi. Bu savollar, o’z navbatida, qoidani shakllantirish rejasi ham hisoblanadi.

Qoida ustida jamoa bo’lib ishlash bilan birga, darslikdan foydalanib, mustaqil ishlash usulini qo’llash ham mumkin.

Yangi qoidani o’zlashtirishda o’rganilgan bilimlarga suyaniladi. Buning uchun yangi qoida ilgari o’rganilgan qoidalar bilan bog’lanadi. Bunda qarshi qo’yish yoki taqqoslash usulidan foydalaniladi va o’xshash tomonlari aniqlanadi. Masalan, tushum kelishigi qo’shimchasining yozilishini o’zlashtirishda u ilgari

o'rganilgan qaratqich kelishigi qo'shimchasining yozilishi bilan taqqoslanadi va tushum kelishigi qo'shimchasi otning fe'l tomonidan boshqarilishini bildirishi aniqlanadi.

Qoidani bilib olish o'quvchilarda u haqdagi aniq tasavvurning mavjudligiga bog'liq. Qoida asosida hosil bo'lgan aniq tasavvur so'zlarda ifodalanadi. Shuning uchun o'quvchilardan qoidani quruq yodlab berish talab etilmasligi, balki so'zni to'g'ri yozishdagi xususiyatlar aniq material misolida qayta tushuntirilishi lozim.

Imloviymalaka ongli nutq faoliyatining avtomatlashgan komponentidir. Faoliyat avtomatlashishi uchun uzoq vaqt davomida maqsadga qaratilgan mashqlar bajarib boriladi. Imloga oid mashqlar imloviy ziyraklik ko'nikmasini shakllantirishga, tegishli o'rinda qoidani tatbiq qilishga, mashqlarning qismlari o'rtasidagi bog'lanishni belgilash, ularni umumiy va yagona faoliyat tizimiga kiritishga, o'quvchilar uchun qoidaning mohiyatini aniqlash va uni shakllantirishga qaratiladi. Qoidani tatbiq qilish davridagina uning mazmuni chuqurroq o'zlashtiriladi. Metodikada imloga oid mashqlarga:

Maktab ta'limida imloga o'rgatuvchi quyidagi mashqlar o'tkaziladi:

- 1) grammatik-orfografik tahlil;
- 2) ko'chirib yozuv;
- 3) diktantlar;
- 4) leksik-grammatik tahlil;

5) bayon. Har bir darsga grammatik-orfografik va leksik-orfografik tahlil singdiriladi. Boshlang'ich sinfdan boshlab, orfografiya grammatika va leksika bilan bog'lab o'rgatiladi.

“Ko'chirib yozuv ko'rib idrok qilingan so'z, gap va matnni yozma shaklda ifodalashdir”,- deyiladi yuqoridagi darslikda. K. Qosimovanning “Ona tili o'qitish metodikasi” darsligida o'quvchilarda ko'chirib yozuv ko'nikmasini shakllantirishga quyidagi talablar qo'yiladi:

1. Ko'chirib yozishdan oldin ko'chirib yozadiganingni yaxlit o'qib chiq.

2. Har bir gapdagi so'zlarni bo'g'inlarga ajrat va ichda bo'g'inlab ayt.

3. Ko'chirib yozganingni asliga solishtir va xatolaringni to'g'rila.

1-4- sinf "Ona tili" darsligidagi aksariyat mashqlar sharti ko'chirib yozish asosida bajariladi.

Boshlang'ich sinf o'qituvchisi oldida to'rgan asosiy ish o'quvchilarni mashq matnlarini husnixat va imlo qoidalariga rioya qilib yozdirish, tuzatishlarga yo'l qo'ymay va tartibli, tinish belgilarini to'g'ri qo'llab ko'chirib yozishga o'rgatishdir.

Savol va topshiriqlar:

1. Qaysi Grammatik tushunchalar imloviy savodxonlikni shakllantirishga asos bo'ladi?

2. Imloviy savodxonlikni shakllantirishda o'quvchilarni fikrlashga undovchi topshiriqlarning ahamiyatini yoriting.

3. Imloga o'rgatishda kichik yoshdagi o'quvchilarning qaysi xususiyatlari hisobga olinadi?

BOSHLANG'ICH SINFLARDA GRAMMATIK MAVZULAR ASOSIDA O'QUVCHILARDA HOSIL QILINADIGAN IMLOVIY MALAKALAR

Reja:

1. 1-4-sinflarda "Tovushlar va harflar" bo'limiga bog'liq holda hosil qilinadigan imloviy malakalar

2. 1-4-sinflarda "So'z turkumlari" bo'limiga bog'liq holda hosil qilinadigan imloviy malakalar

3. 1-4-sinflarda "Gap" bo'limiga bog'liq holda hosil qilinadigan imloviy malakalar

4. 3-4-sinflarda "So'z tarkibi" bo'limiga bog'liq holda hosil qilinadigan imloviy malakalar

Boshlang'ich sinflarda 1-4-sinfga qadar "Tovushlar va harflar", "So'z turkumlari", "Gap, "Nutq va matn" bo'limlari o'rganiladi. 3- 4-sinflarda "So'z tarkibi" bo'limi qo'shiladi. Bu bo'limlarda o'rganiladigan mavzular bilan bog'liq holda o'quvchilarda elementar nazariy bilimlar va amaliy kunikmalar hosil qilinadi.

"Tovushlar va harflar" bo'limida a va o, o va i, o va o', i va u, h-x, jarangsiz jufti bor jarangli undoshlar, ketma-ket kelgan bir xil undoshlar, Suz oxirida undoshlarning tushib qolishi, harf birikmalari kabi mavzular bilan bog'liq holda imloviy savodxonlik ko'nikmalari shakllantirib boriladi.

"Bolalar jufti yo'q jarangli undosh tovush so'zning oxirida kelganda ham alifbodagi xuddi shu harf yozilishini, ya'ni talaffuzi doim yozilishiga mos kelishini bilib olishlari yetarli. Jufti bor jarangli undosh tovushlar so'z oxirida kelganda, bunday moslik bo'lmaydi, ya'ni ko'pincha uning jarangsiz jufti talaffuz qilinadi (*maktap, ozot* kabi). Bunday so'zlar o'zbek tilida ko'p bo'lgani uchun I sinfdanoq o'quvchilarni ularning ayrimlari bilan tanishtirish zaruriyati tug'iladi",-deyiladi "Boshlang'ich sinflarda ona tili o'qitish metodikasi" darsligi.(K.Qosimova. Boshlang'ich sinflarda ona tili o'qitish metodikasi. –T.: "O'qituvchi" , 1985, -bet.)

1- sinf ona tili dasturga ko'ra, o'quvchilari *b* va *d* jarangli undoshi so'z oxirida kelganda, uning jarangsiz jufti *p* va *t* talaffuz qilinishi bilan va bunday so'zlarning yozilishi yuqoridagi darslikda kuyidagicha tushuntiriladi deyiladi:

B-d, b-p undoshlarining talaffuzi va yozilishini tekshirishda fonetikaga asoslaniladi. O'quvchilar fonetik bilimlariga asoslangan holda, jufti bor jarangli undoshlarning yozilishini quyidagicha tushuntiradilar:

– *Kitob* so'zi oxirida jufti bor undosh tovushni eshityapman, shuning uchun so'zni tekshirish kerak. Shu undoshdan keyin unli tovush eshityadigan so'z tanlayman: *kitobi*. *Kitobi* so'zida *b* tovushi eshityapti, shuning uchun *kitob* so'zida *b* harfini yozaman.

Bunday muhokama yuritish uchun o'quvchilar quyidagi bilim va ko'nikmalarni egallashlari kerak:

1. Jufti bor jarangli va jarangsiz undosh tovushlarni ajratish.
2. So'z oxirida kelgan jufti bor jarangli undosh tovushning jarangsiz jufti eshitilishi, shuning uchun bunday so'zlarni tekshirish kerakligini bilish.
3. Undosh tovush unli tovushdan oldin kelganda, boshqa tovush bilan almashmasligini bilish. Undosh tovushdan so'ng unli tovush kelgan so'z tekshiruvchi so'z bo'la olishini bilish.
4. Tekshiruvchi va tekshiriluvchi so'zdagi undosh harfni taqqoslash (*kitobi – kitob, maqsadi – maqsad, maqsadga*).

Shunday qilib, o'quvchilar qanday so'zlar tekshirishni talab qilishi va uning sababini, qanday so'zlar tekshiruvchi so'z hisoblanadi va nima uchunligini bilishlari zarur.

“Bo'g'in“ mavzusi o'rganilganda bo'ginlab ko'chirishga doir imloviy ko'nikmalar hosil qilinadi. O'quvchilar singil, ko'ngil, tongi kabi so'zlarni bo'g'inga bo'lishda qiynaladilar, chunki bu so'zlarda bitta jarangli undosh tovush ng harf birikmasi bilan ifodalanadi. Bu so'zlarni bo'g'inga bo'lishda bu ikki harf sing-lim, ko'ng-lim, tong-gi so'zlaridagi kabi oldingi bo'g'inda qolishi yoki si-ngil, ko'-ngil, to-ngi so'zlaridagi kabi keyingi bo'g'inga ko'chirilishi kerak. Bir tovushni ifodalagan harfni ikkiga bo'lib bo'lmaydi. Keyingi qoida esa aka, ota, oila, mudofaa, mutolaa kabi so'zlar misolida yanada ko'proq mashq bilan o'rgatish va mustahkamlashni talab etadi. Bu qoidalar keyingi sinflarda yangi murakkabroq so'zlar misolida mustahkamlab boriladi.

So'z ma'nolarini tushuntirish usullari o'quvchilarning bilim darajasiga, izohlanadigan so'zning xususiyatiga qarab tanlanadi. Lug'at ishi so'z birikmasi, gap, ya'ni grammatik qurshov asosida tashkil etilsa, o'quvchilar so'zning ma'nosini oson o'zlashtirib oladilar. Yangi o'rganilgan so'z so'z birikmasi tarkibida qanchalik ko'p qo'llansa, o'quvchilar uni shunchalik esda saqlab qoladilar, nutqda qo'llashga qiynalmaydilar.

O'qituvchi ta'limning dastlabki kunlaridanoq o'qilgan matn, gap tarkibida ma'nosi o'quvchilarga tushunarsiz so'zni topishga doir topshiriqlar berishi, izohlash usullaridan namunalar ko'rsatishi, izlanishlari uchun adabiyotlar tavsiya qilishi lozim.

So'zga sinonim tanlash orqali so'z ma'nosini izohlash quyidagicha topshiriqlar asosida tashkil qilinadi:

- 1) matndan sinonimlarni topib, ma'nosidagi farqni izohlash;
- 2) berilgan so'zga sinonim topib, ma'nosidagi farqni aytish;
- 3) sinonimlarni qatnashtirib kichik matn yaratish;
- 4) sinonimlar guruhini tuzish;

5) berilgan sinonimlar guruhidan (*katta, gigant, buyuk, ulug'*) mavzuga doirini tanlash.

Antonimlar yordamida so'z ma'nosini izohlashda so'zning antonimik juftidan foydalaniladi. Antonimik juftlikni qo'llab gap tuzish topshirig'i oldin jamoa bo'lib, so'ng yakka tartibda bajariladi.

1-sinfda savol-javob usulida tasvirlash, tavsiflashga o'rgatish orqali qarama-qarshi ma'noli so'zlar ustida ishlanadi. O'quvchilarga so'roq gap orqali gap namunasi beriladi. Masalan, Olma achchiq bo'ladimi yoki shirin bo'ladimi? Yoz issiqmi yoki sovuq?

3-4-sinflarda antonimlar ishtirokida gaplar tuzdirish yordamida o'quvchilar nafaqat so'z ma'nosini o'zlashtiradi, balki uning qo'llanish doirasini, qaysi so'zlar bilan bog'lana olishini va qaysi so'zlar bilan bog'lana olmasligini ham bilib oladi.

O'quvchi maktabga kelgan birinchi kunlaridan ma'nosi tushunarsiz so'zlarga duch keladi. Masalan: "Alifbe" darsligidagi "*omil, manbai, kamolot, murod, asil, to'kinlik, masal, himmatli, himmat idrok, iqbol, to'kinlik, jasorat, jumboq, bo'tam, mash'al, sabot, davron*" so'zlarining ma'nosini o'qituvchi izohlarisiz birinchi sinf o'quvchilarining anglamoqlari mushkul. Shuning uchun so'z ma'nosi ustida ishlash savod o'rgatish davridan boshlanadi. Savod o'rgatish darslarida o'quvchi bilimlarni tayyor holda o'zlashtiruvchiga aylanib qolmasligi, dars davomida qo'llangan so'zlarning ma'nosini bilish-bilmasligini o'ylab ko'rish, so'z ma'nosiga e'tibor berish

ko'nikmasini shakllantirish fikrni to'liq ifoda etish uchun zamin yaratadi. Bu davrda so'zlarning ma'nosi bilan tanishtirish suhbat va tushuntirish orqali amalga oshiriladi. O'qituvchi suhbat jarayonida ma'nosi tushunarsiz so'zni so'z birikmasi va gap ichida qo'llab, rasmlar yoki narsa-predmetlarni namoyish qilish, turli xatti-harakatlar, o'yinlar vositasida so'zning ma'nodoshini keltirish orqali izohlaydi.

So'z ma'nosini izohlash suhbat jarayonida ma'nosi tushunarsiz so'zni so'z birikmasi va gap ichida qo'llash, rasmlar yoki narsa-predmetlarni namoyish qilish, turli xatti-harakatlar, o'yinlar, biror voqea-hodisani so'zlab berish vositasida, so'zning ma'nodoshini keltirish orqali tushuntirish, mazkur so'zlarni o'quvchilarning faol nutqiga aylantirish ijobiy natija berishi tajriba-sinov ishlari jarayonida o'z isbotini topdi.

She'r, hikoya, ertak kabi turli janrdagi asarlar matnida uchragan ma'nosi tushunarsiz so'zlar ma'nosini o'qituvchining qayta-qayta izohlashi o'sha asarning emotsional ta'sirini va o'quvchida asarni o'qish va eshitishga bo'lgan qiziqishni susaytirishi shubhasiz. Negaki o'quvchi badiiy matnlardagi barcha so'zlarning ma'nosini yaxshi tushunmasa ham, matn mazmunini anglab yetishi tufayli ularning ma'nosini izohlashga hojat yo'q.

Ba'zan o'quvchi matndagi bir so'zning ma'nosinigina emas, balki ba'zi so'z birikmasining (*nurli iqbol; issiq quchog'ing; kelajaging buyukdir; kanda qilmaydi; ilm cho'qqisin; jur'at ila; toqat bilan ado qilar; porloq kelajak*), gapning (*Do'st bilan obod uying. Qor yog'di – don yog'di. Vatan – mening onamsan. Har so'zida olam ma'no. O'qib topaman kamol.*), hatto yaxlit bir jumlaning ham ma'nosini tushunmay qolishi mumkin.

1-2-sinflarda yod oldirish usuli ham o'quvchilar lug'atini boyitadi. O'quvchilarga ona tili va o'qish darsliklaridagi she'r, topishmoq, maqol, tez aytish, qo'shiqlarni yod oldirish, nasriy asarlardan parchalar yodlatish mumkin. Ona tili darslarida ulardan

yoddan yozuv diktanti olinsa, o'qish darslarida ifodali yod aytirish usuli qo'llanadi.

Bunday leksik mashqlar o'quvchilarning o'qish ko'nikmalarini takomillashtirishga, o'qilgan asar mazmunini tushunishga, yozuvchining aytmoqchi bo'lgan fikrini anglashlariga yordam berishidan tashqari, ularda nutq madaniyatining shakllanishiga, lug'at zaxirasining boyishiga ham katta ta'sir ko'rsatadi.

“So'z tarkibi“ o'rganilayotganda, morfemalarni to'g'ri yozish malakasini shakllantirish ustida ishlanadi. O'quvchilar bu bo'limda uzak, uzakdosh So'z, So'z yasovchi qo'shimcha, So'z o'zgartuvchi qushimcha tushunchalari Bilan tanishadilar. Ular u yoki bu so'z nima uchun o'zakdosh ekanini isbotlaydilar. O'zakdosh s o'zlarning ikki muhim belgisini aytadilar. Masalan, *gul, gulladi, gulli, guldor, gulzor* o'zakdosh so'zlar hisoblanadi, chunki bularda umumiy qism – *gul* mavjud, bu so'zlar yaqin ma'noni bildiriyapti. Bir xil o'zakli so'zlarni o'rganish jarayonida o'quvchilar o'zakning har vaqt bir xil yozilishini kuzatadilar. Bunday kuzatish o'zakda jufti bor jarangli va jarangsiz undoshlar bo'lgan so'zlarni anglab, to'g'ri yozishga asos bo'ladi.

1-4- sinflarda o'quvchilar muayyan izchillikda Suz turkumlari Bilan tanishib boradilar. So'z turkumini o'rganish tizimi maqsadga yo'naltirilgan jarayon bo'lib, bunda shu so'z turkumining umumlashtirilgan ma'nosi va grammatik belgilari muayyan izchillikda, bir-biri bilan ilmiy asoslangan bog'liqlikda o'rganiladi. Ot turkumini o'rganish orkali o'quvchilarda otdan nutqda to'g'ri foydalanish va ularni to'g'ri yozish malakasi shakllantiriladi.

Til hodisasi sifatida otning xususiyatlari, uni o'rganish vazifalari, o'quvchilarning yosh xususiyatlarini hisobga olgan holda, har bir sinf uchun material hajmi, ularni o'rganish izchilligi dasturda belgilab berilgan.

Boshlang'ich sinflarda otni o'rganish vazifalari sifatida K.Qosimovanning “Boshlang'ich sinflarda ona tili o'qitish metodikasi“ darsligida quyidagilar ko'rsatilgan:

- 1) “ot” haqidagi grammatik tushunchani shakllantirish;
- 2) *kim?* so‘rog‘iga javob bo‘lgan (shaxs bildirgan) otlardan *nima?* so‘rog‘iga javob bo‘lgan (narsa, hayvon, jonivor va boshqalarni bildirgan) otlarni farqlash ko‘nikmasini hosil qilish;
- 3) kishilarning familiyasi, ismi, otasining ismi, hayvonlarga qo‘yilgan nomlar va geografik nomlarni bosh harf bilan yozish ko‘nikmasini shakllantirish;
- 4) otlarda son (otning birlik va ko‘plikda qo‘llanishi) bilan tanishtirish;
- 5) otlarni egalik qo‘shimchalari bilan to‘g‘ri qo‘llash ko‘nikmasini shakllantirish;
- 6) otlarning kelishiklar bilan turlanishi va kelishik qo‘shimchalarining yozilishi haqida malaka hosil qilish;
- 7) o‘quvchilar lug‘atini yangi otlar bilan boyitish va ulardan nutqda aniq, o‘rinli foydalanish malakasini o‘stirish;
- 8) so‘zlarni tahlil qilish, taqqoslash, umumlashtirishni bilish¹.

1-2- sinflarda so‘z turkumi sifatida otning belgilari (nimani bildirishi, so‘roqlari) o‘rganiladi, 3- sinfdan esa otga atama beriladi, birlik va ko‘plikda qo‘llanishini o‘zlashtirishga ahamiyat beriladi. Bu paytda -lar qushimchasining aytilishi va yozilishini taqqoslash orqali bu qushimchani imlosi o‘rgatiladi. -lar qushimchasi ot tarkibida -la tarzida aytilsa ham, -lar yoziladi tarzida. Aslida o‘quvchilarning -lar qushimchasini adabiy-orfoepik talaffuz me‘yoriga ko‘ra -lar tarzida talaffuz qilishlarini talab etish lozim.

4- sinfdan otning egalik qo‘shimchalari bilan qo‘llanishi, egalik qo‘shimchalari qo‘shilganda otning o‘zagida yuz beradigan tovush o‘zgarishlari o‘rgatiladi, bunday so‘zlarning imlosi kuzatish, tarkibiga ko‘ra tahlil orqali, taqqoslash usulidan foydalanib o‘rgatiladi: tilak+i=tilagi, og‘iz+im=og‘zim kabi.

4- sinfdan otlarning kelishiklar bilan turlanishi va kelishik qo‘shimchalarining yozilishini o‘rganishga e‘tibor qaratiladi. Kelishik qo‘shimchalari bilan tanishtirilgach, har bir kelishikning

¹K.Qosimova va b. Ona tili o‘qitish metodikasi. –T.: Nosjir. 2009

qo'ushimchasining qo'llanishi ustida ishlanadi. Imloviy yozilishi yuzasidan o'quvchilarda ko'nikmalar hosil qilinadi.

Masalan, *uyga, qishloqqa, tilakka; uyning tomi- uyni qurdi; ishtan keldi* - ishdan keldi.

Grammatik materialni o'rganish va orfografik malaka hosil qilishning butun jarayoni o'quvchilar lug'atini boyitishga, bog'lanishli nutq malakalari va fikrlash qobiliyatlarini o'stirishga qaratiladi. Bu borada darslikdagi mashqlarni qayta-qayta takrorlash o'quvchi saviyasini yuksaltiradi, mustahkamlaydi.

Natijada o'rganganlari dilida muhrlanib qoladi. Ta'lim jarayonida o'quvchilarning mavzuga doir turli topshiriqlarni bajarishi o'qituvchining doimiy va to'la nazorati ostida bo'lishi lozim. Nazorat susaytirilsa o'quvchilarning bilimi va saviyasi ko'ngildagidek natija bermasligi tajribalarda o'z isbotini topgan. Negaki boshlang'ich sinflarda dastur talablari asosida qo'yilgan topshiriqlarni o'qituvchining yo'l-yo'rigi va nazoratisiz bajarishning imkoni yo'q. Umumiy o'rta ta'lim tizimida o'quvchilarga tavsiya qilinadigan o'quv materiallari miqdori vaqt birligiga nisbatan qat'iy chegaralab qo'yilgan.

Pedagogika va psixologiya fanlarida e'tirof qilinishicha, ilmiy axborotlar har 10 yilda ikki marta ortib bormoqda. Binobarin, inson hayotida ahamiyatsiz masalalar uzluksiz ta'limning barcha yo'nalishlarida ham ta'lim dasturlariga kiritilmaydi. O'quvchilar boshlang'ich sinflardan boshlab turli fanlarga doir o'quv materiallari bilan tanishtirilar ekan, takrorlash evazigagina ular asosidagi umumiy qonuniyatlarni o'zlashtirishga ko'nika boshlaydilar.

Yuqori sinf o'quvchilaridan farqli o'laroq, boshlang'ich sinf o'quvchilari ijodiy topshiriqlarni bexato ado etisholmaydi. Shuning uchun ijodiy topshiriqlarni har safar murakkablashtirib va qat'iy reja asosida o'tkazilishini nazorat qilish taqozo qilinadi.

Ta'lim sifati va samaradorligi nuqtai nazaridan amalga oshirilayotgan islohotlar negizida yosh bo'g'inning kelajak

faoliyatiga tegishli iqtidor va qobiliyatlarini aniqlash, o‘stirish hamda hisobga olish alohida o‘rin tutadi.

Sifatni o‘rganish tizimi materialni leksik va grammatik tomondan izchillik bilan boyitib, murakkablashtirib borishni ko‘zda tutadi. O‘quvchilar I va II sinfda sifatning leksik ma‘nosini kuzatadilar, sifatga *qanday?*, *qanaqa?* so‘rog‘ini berishga o‘rganadilar; III sinfda sifat so‘z turkumi sifatida o‘rganiladi; IV sinfda ilgari o‘rganilganlar takrorlanib, grammatik materialga bog‘liq holda *qip-qizil*, *yam-yashil* kabi orttirma darajadagi (atama aytilmaydi) sifatlarning yozilishi o‘rgatiladi. Ona tili va o‘qish darslarida o‘quvchilar nutqi yangi-yangi sifatlar bilan boyitiladi, ularga oldindan ma‘lum bo‘lgan sifatlarning ma‘nosiga aniqlik kiritiladi. Sifatni o‘rganishning uchinchi bosqichida sifat haqidagi bilimlarni takomillashtirish, og‘zaki va yozma nutqda sifatlardan aniq, o‘rinli foydalanish ko‘nikmasini o‘stirish bilan bog‘liq holda - *roq* qo‘shimchasi bilan qo‘llangan sifatlarni va *ko‘m-ko‘k*, *yam-yashil* kabi sifatlarni to‘g‘ri yozish malakasi shakllantiriladi.

Sonni o‘rganish tizimi ham son haqidagi materialni leksik va grammatik tomondan sinfdan-sinfga o‘tgan sayin boyitib, murakkablashtirib borishni nazarda tutadi.

Boshlang‘ich ta‘limda son uch yo‘nalishda o‘rganiladi:

1. Sonlarning talaffuzi va ma‘nosi ustida ishlash.
2. Sonning grammatik shakllari ustida ishlash.
3. Sonlarning imlosi ustida ishlash.

2-sinfda *nechta?*, *qancha?* so‘roqlariga javob bo‘lib, shaxs va narsaning sanog‘ini, *nechanchi?* so‘rog‘iga javob bo‘lib, shaxs va narsaning tartibini bildirishi;

3-sinfda “Son – so‘z turkumi” tushunchasi kiritiladi. O‘quvchilarda son predmetning miqdorini bildirishini otga bog‘lanib kelishi yordamida aniqlash ko‘nikmasi o‘stiriladi. Bularni o‘rganishda sonning leksik xususiyatlariga asoslaniladi. Sonning leksik ma‘nosi uni ot bilan bog‘liq holda o‘rganishni taqozo etadi.

4-sinfda sanoq va tartib sonlar, tartib sonlarning harf, rim va arab raqamlari bilan yozilishi, qo'sh undoshli sonlarning, grammatik shakllangan sonlarning (ikkov, o'ntacha, beshtadan) imlosi, sonlarning gramm, kilogramm, metr, litr, so'm, tiyin so'zlari bilan qo'llanishi va shu so'z bilan bitta so'roqqa javob bo'lishi o'rganiladi. Oldingi sonlarning otga bog'lanishi, so'roqlar yordamida sonni o'zi bog'langan so'z bilan ko'chirish ko'nikmalari o'stiriladi.

Soni o'rganishning 4-bosqichida eng asosiy e'tibor sonlarning imlosiga qaratiladi, ya'ni sonlarning har bir qismini alohida yozish (etti, yigirma yetti), chiziqchasiz va chiziqcha bilan yozish (*7 o'quvchi, 7-sinf, X sessiya, 8-dekabr, 1992-yil*), qo'shimcha qo'shilgandan keyin son o'zagidagi o'zgarishlarni yozuvda to'g'ri ifodalash (*ikki+ov=ikkov, yetti+ov=ettov, ikki+ala=ikkala*), qo'sh undoshli sonlarning yozilishi (*ikki, yetti, sakkiz, o'ttiz*), sonlarning *gramm, kilogramm, metr, litr* so'zlari bilan qo'llanishi yangi bilim sifatida o'rgatiladi. Sonning 3-bosqichda o'rganilgan grammatik xususiyatlari bu bosqichda asosan mustahkamlanadi.

Sonlarning imlosiga doir mashqlarda raqamlarni harflar bilan ifodalash (2, 7, 8, 9, 11 - ikki...: 2+ov, 7+ala, 6+ov; 10 gramm, 100 so'm, o'n so'm...), harflar bilan yozilgan sonlarni raqamlar bilan (arab va rim) ifodalash (etti o'quvchi, beshinchi sinf, ikki ming birinchi yil, o'n to'rtinchi yanvar, 5-sinf, V sinf, 7 o'quvchi...) kabi topshiriqlardan foydalaniladi.

Mashqlar asta-sekin murakkablashtirib boriladi.

"Fe'l" mavzusini o'rganishda asosiy vazifalar: so'z turkumi sifatida fe'l haqida dastlabki tushunchani shakllantirish, o'quvchilar nutqini fe'llar bilan boyitish hamda og'zaki va yozma nutqda fe'ldan to'g'ri foydalanish ko'nikmasini o'stirish, o'quvchilarning aqliy faoliyatini rivojlantirish, grammatik mavzu bilan bog'liq holda ayrim imloviy qoidalarni o'zlashtirish hisoblanadi.

3-sinfda bo'lishli va bo'lishsiz fe'llar o'rganiladi. Mavzu suhbat asosida tushuntiriladi. Suhbat uchun "*O'qish darsida kimlar o'qidi?, Shokir ham o'qidimi?, Kim so'zladi?, Alisher so'zladimi?, Barno*

kutubxonaga boradimi?, Abdulla-chi?, U qachon bormoqchi?, Hozir kim tushuntirayapti?, Hozir Tohir gapiryaptimi?" kabi savollardan ham foydalaniladi. O'quvchilar so'roq berib fe'llarni topadilar, ma'nosini qiyoslaydilar va o'qituvchi rahbarligida tushuntiradilar. Xulosa chiqariladi: fe'l harakatning yuzaga chiqqanini, ya'ni bajarilganligini (*o'qidi, so'zladi*), hozir bajarilayotganini (*tushuntirayapti*), endi bajarilishini (*boradi, o'qiydi*) bildiradi. Bu fe'llar bo'lishli fe'llar deyiladi. Ayrim fe'llar harakatning bajarilmaganligini (*o'qimadi, so'zlamadi*), hozir bajarilmayotganini (*o'qimayapti*), keyin ham bajarilmasligini (*bormaydi*) bildiradi. Bunday fe'llar bo'lishsiz fe'llar deyiladi.

O'quvchilar bo'lishli va bo'lishsiz fe'llarni so'roqlari bilan ikki ustun shaklida yozadilar va so'roqlarini bo'lishsiz fe'l qanday hosil bo'lganini aytadilar. O'quvchilar bilimi mashqlar bilan mustahkamlanadi, bo'lishsizlik qo'shimchasi *-ma* qo'shimchasi *-mi* shaklida talaffuz qilinsa ham, doim aslicha *-ma* shaklida yozilishi tushuntiriladi.

4-sinfda fe'l yuzasidan yangi tushunchalar hosil qilinmaydi, bu sinfda fe'l haqidagi tushunchalari yangi til materiallari asosida boyitiladi. Fe'l yasovchi qo'shimchalari yangilari kiritiladi, bu bilan tilimizning leksik tarkibining rivojlanib borishi haqidagi tasavvurlari boyitiladi.

Boshlang'ich ta'limda faqat kishilik olmoshlari o'rganiladi. 4-sinfda kishilik olmoshlari haqidagi dastlabki umumiy tushuncha beriladi; ularning kelishik qo'shimchalari bilan turlanishi va imlosi o'rgatiladi.

Kishilik olmoshlari kelishiklar bilan turlanadi: *-ni, -ning* qo'shimchalari *men, sen* olmoshlariga qo'shilganda o'zakdagi **n** tushib qoladi; **u** olmoshiga *-ga, -da, -dan* qo'shimchalari qo'shilsa, bir **n** tovushi orttiriladi kabi bilimlar beriladi va bilimlar asosida kishilik olmoshlarini nutqda to'g'ri va o'rinli qo'llash, ularni kelishikli holatda to'g'ri yozish, so'roqlar yordamida aniqlash va farqlash ko'nikmalari hosil qilinadi.

Xulosa qilib aytganda, boshlang'ich sinf ona tili darslarida o'rganiladigan har bir grammatik mavzu o'quvchilarning lug'atini boyitish, tilning leksik va grammatik birliklaridan maqsadga muvofiq foydalana olish, yozma to'g'ri shakllantirish ko'nikmalarini hosil qilishga qaratilgan.

Savol va topshiriqlar:

1. 1-2-sinflarda "Tovushlar va harflar" bo'limiga bog'liq holda hosil qilinadigan imloviy malakalarni misollar asosida izohlang.

2. 3-4-sinflarda "Tovushlar va harflar" bo'limiga bog'liq holda hosil qilinadigan imloviy malakalarni misollar asosida izohlang.

3. 1-2-sinflarda "So'z turkumlari" bo'limiga bog'liq holda hosil qilinadigan imloviy malakalarni misollar asosida izohlang..

4. 3-4-sinflarda "So'z turkumlari" bo'limiga bog'liq holda hosil qilinadigan imloviy malakalarni misollar asosida izohlang.

5. 1-2-sinflarda "Gap" bo'limiga bog'liq holda hosil qilinadigan imloviy malakalarni misollar asosida izohlang..

6. 1-2-sinflarda "Gap" bo'limiga bog'liq holda hosil qilinadigan imloviy malakalarni misollar asosida izohlang.

7. 3- sinfda "So'z tarkibi" bo'limiga bog'liq holda hosil qilinadigan imloviy malakalarni misollar asosida izohlang..

8. 4-sinfda "So'z tarkibi" bo'limiga bog'liq holda hosil qilinadigan imloviy malakalarni misollar asosida izohlang.

MAVZU: O'QUVCHILARDA IMLOVIY SEZGIRLIKNI SHAKLLANTIRISH USULLARI

Reja;

1. O'quvchilarda imloviy sezgirlikni shakllantirishda ko'chirib yozish usullaridan foydalanish.

2. O'quvchilarda imloviy sezgirlikni shakllantirishda fonetik tahlil usulidan foydalanish.

3. O'quvchilarda imloviy sezgirlikni shakllantirishda Grammatik-imloviy tahlil usulidan foydalanish.

4. O'quvchilarda imloviy sezgirlikni shakllantirishda diktant usulidan foydalanish.

Maktab tajribasida imloviy sezgirlikni shakllantirishda quyidagi mashq turlari qo'llanilib kelinmoqda:

1. Ko'chirib yozish mashqlari. (Ko'ruv va qo'l harakati o'quvi)
2. Fonetik tahlil.
3. Grammatik-imloviy tahlil.
4. Leksik-grammatik tahlil.
5. Ta'limiy diktantlar (ko'ruv diktanti, izohli diktant,yoddan yozuv diktanti, ta'kidiy diktant – so'zni yozishdan oldin o'quvchilar uni nima uchun shunday yozishlarini tushuntiradilar) – eshituv o'quvi va qo'l harakati o'quvi.
6. Bayon . Bayon imloga o'rgatuvchi mavzularning yakunida o'tkaziladi.

Mashqlarni bajarish jarayonida tafakkurga oid tahlil qilish, tarkiblash, taqqoslash, guruhlash, umumlashtirish, sistemalashtirish (tarkibiy qismlarning o'zaro bog'langan holda plan asosida joylanishiga asoslangan tartib) amallari ishga solingandagina imloviy savodxonlik muvaffaqiyatli shakllantiriladi.

Diktant eshitib idrok qilingan so'z, gap, matnni yozishdir¹. O'quvchilarning to'g'ri adabiy-orfoepik talaffuzga o'rgatishda,imloviy savodxonligini oshirishda diktantning ahamiyati katta. O'quvchi diktant yozish jarayonida xato qilmaslikka harakat qiladi. Xato qilmaslik ularning fonetik, leksik va grammatik bilimlarni qay darajada o'zlashtirganliklariga bog'liq bo'ladi. Imlo qoidalari grammatik hodisalar bilan bog'liq bo'ladi. Demak, savodli diktant yozish uchun o'z navbatida grammatik qoidalarni ham bilish, diktant yozishga tayyorlovchi mashqlarni bajarish zarur.

Diktantni tekshirishda yozuv sifatiga, imlo va ishoraviy xatolar hisobga olinadi. 1-2-sinflarda o'quvchi xato yozgan so'zning ustiga chizib, to'g'ri holati yozib ko'rsatiladi. 3-4- sinfda o'quvchi xato

¹ K.Qosimova, S.Matchonov, X.G'ulomova, SH.Yo'ldosheva, SH.Sariev. Ona tili o'qitish metodikasi. - T.:Noshir.2009.290- bet.

yozgan soʻzning tagiga chizib qoʻyishning oʻzi kifoya. Tinish belgilari qoʻyib koʻrsatiladi.

Oʻquvchilarning diktantlarini baholashda quyidagi meʼyorlarga asoslandik:

-agar oʻquvchi xatosiz, chiroyli yozib, topshiriqni ongli bajargan boʻlsa, uning ishini namuna sifatida maqtab, koʻrgazmaga qoʻyiladi;

-agar oʻquvchi yozma ish topshiriqlarining toʻrt dan uch qismini toʻgʻri va ongli bajarsa, “4” baho qoyiladi;

-agar oʻquvchi yozishi va bajarishi kerak boʻlgan ishning yarmidan koʻprogʻini toʻgʻri va ongli bajarsa, bunday oʻquvchi bilan qoʻshimcha ravishda ish olib boriladi.

1-sinf oʻquvchilarining ishlari “qoniqarli” va “qoniqarsiz” deb baholanmaydi. 2-4-sinf oʻquvchilarining ishlari quyidagicha baholanadi:

-agar oʻquvchi tekshirish diktantini toʻgʻri va , chiroyli yozib, topshiriqni ongli bajargan boʻlsa, ayrim oʻrinlarda oʻchirgan boʻlsa, ogohlantiriladi;

-agar oʻquvchi diktantida 2 ta imlo xato va 1 ta tinish belgisida xato qilgan boʻlsa, ayrim oʻrinlarda oʻchirgan va tuzatishlar qilgan boʻlsa, ular bilan yakkama-yakka ish olib boriladi;

-agar oʻquvchi diktantida 3 ta imlo xato va 2-3 ta tinish belgisida yoki 4 ta imlo xato va 2 ta tinish belgisida xato qilgan boʻlsa, yozuv sifati talabga javob bermasa, bunday oʻquvchilarga amaliy yordam beriladi¹.

Oʻquvchilar oʻrganilmagan qoidalarda xato qilgan boʻlsa, hisobga olinmaydi.

Diktant topshiriqlari DTS va oʻquv dasturiga koʻra har bir oʻquvchi tomonidan toʻliq bajarilishi kerak.

Boshlangʻich sinflarda diktant uchun matn tanlashda bir qancha tamoyillarga rioya qilinadi:

¹ Q.Abdullayeva, S.Rahmonbekova. Diktantlar toʻplami. –T.: ”Niso poligraf” nashriyoti. 2012. 23-24-bet.

1. Matnning monologik nutq shaklida bo'lishi. Unda ko'chirma gaplar, undalmali, kirish so'zli, ajratilgan bo'lakli gaplar, qo'shma gap bo'lmasligi lozim.

2. Matn hajmi 1-4-sinf o'quvchilarining o'qish sur'atiga mos holda bo'lishi.

3. Matn mazmuni bolalar hayoti bilan bog'liq bo'lishi.

4. Diktant matni o'quvchilarga u yoki bu haqda bilim berishi.

5. Tanlangan matn g'oyaviy-badiiy jihatdan yuksak bo'lishi, bolalar hissiyotiga ta'sir qilishi.

6. Matn tarbiyalovchi xarakterda bo'lishi.

7. Matnda o'rganilayotgan hodisa kamida 5-6 marta uchrashi.

Ta'limiy diktantlarni o'tkazish vaqtini, o'rnini, turini o'qituvchining o'zi belgilaydi. Ta'limiy diktantlar uchun darsning ma'lum bir qismi (5-10 daqiqasi), ba'zan bir dars ajratiladi. Bu diktant o'rgatuvchi xarakterda bo'ladi va o'quvchilar bilimini mustahkamlash maqsadida o'tkaziladi. Ta'limiy diktantda o'qituvchi o'quvchilarga o'rgatilayotgan hodisaning imlosini bir necha tahlil usullaridan foydalanib tushuntiradi, o'quvchilar so'zlarni to'g'ri yozishlariga ishonch hosil qilgach, uni yozishga ruxsat beradi. Har qanday yo'l bilan xatoning oldini olish chorasi ko'riladi. Masalan, 1-sinfda **a** va **o** unilari o'rganilayotgan darsda bo'g'in-tovush, tovush-harf tahlili o'tkaziladi. **Baho, bahor** so'zlarining birinchi bo'g'inida **a** harfi yozilishini o'quvchilar bilib olgach, o'quvchilardan biri shu so'zlarni xattaxtaga yozadi. So'ng so'z o'chirib tashlanadi, shundan keyin aytib turib yozdiriladi.

Boshlang'ich sinfda ta'limiy diktantlarning o'z diktant yoki yoddan yozuv diktanti, izohli diktant, saylanma diktant, erkin diktant, rasm diktant, lug'at diktant, ijodiy diktant turlari o'tkaziladi.

Ta'limiy diktantlarning turi grammatik mavzuning xarakteridan kelib chiqib tanlanadi.

1-2-sinflarda diktantning quyidagi turlariga alohida o'rin berilishi kerak. Masalan, 1-sinfda **izohli diktant** o'quvchilarning qobiliyatiga qarab ikki xil o'tkaziladi. O'quvchi, odatda,

o'qituvchining ko'rsatmasi bilan ma'lum so'zning yozilishini diktant yozishdan oldin yoki keyin izohlaydi. So'zning yozilishini bo'g'in-tovush, tovush-harf tomondan tahlil qiladi, unga qoidani tatbiq etadi. Masalan, "“Kitob – bilim manbai” – Kitob: Ki-tob. Ikki bo'g'in. Birinchi bo'g'inida **k, i**; ikkinchi bo'g'inida **t, o, b** tovushlari bor. Oxirgi **b** tovushi **p** tovushi tarzida talaffuz qilinadi. Unda **b** yoki **p** tovushini ifodalovchi harfning yozilishini tekshirib aniqlaymiz. Buning uchun so'z oxiriga **i** tovushini qo'shamiz va aytamiz: **kitobi.B** tovushi yozilar ekan” kabi izohlanadi.

Izohli diktant boshlang'ich sinflarning barchasi uchun mos bo'lib, o'quvchilarga yozdirilgan matn tarkibidagi imlosi qiyin so'zlarning yozilishini eslatish va ta'kidlash maqsadida o'tkaziladi.

Masalan, 4- sinfda egalik qo'shimchalari o'rganilayotganda tovush tushishi, tovush almashinishi hodisalari bilan tanishtiriladi va o'quvchilarda imloviy savodxonlikni shakllantirishda quyidagi til materiallari asosida tahlil-tarkib tahlili amalga oshiriladi. Bunda quyidagicha savol-topshiriqlar ustida ishlandi:

Bu nima? (daftar ko'rsatiladi)

-Daftar so'zini doskaga yozing va o'qing.

-Daftar so'zida nechta tovush bor? U nechta harf bilan yozilgan?

-Daftar so'ziga 1 shaxs birlikdagi egalik qo'shimchasini qo'shib o'qing?

-Daftarim so'zida nechta tovush bor va u nechta harf bilan yozildi?

-Daftarim so'zining o'zak va qo'shimchasini tegishlicha belgilang.

-So'z o'zagida o'zgarish yuz berdimi?

Bu nima? (burun rasmi ko'rsatiladi)

-Burun so'zini doskaga yozing va o'qing. Burun so'zining talaffuzi bilan yozilishini taqqoslang. Ularda qanday farq sezdingiz?

-Burun so'zida nechta tovush va u nechta harf bilan yozilgan?

-Burun soʻziga I shaxs birlikdagi egalik qoʻshimchasini qoʻshib oʻqing?

-Oʻylang, soʻzda qanday oʻzgarish yuz berdi?

-Burnim soʻzida nechta tovush bor va u nechta harf bilan yozildi?

- Burnim soʻzining oʻzak va qoʻshimchasini tegishlicha belgilang.

-Soʻz oʻzagida qanday oʻzgarish yuz berdi?

ogʻiz ----ogʻiz + -im-----ogʻzim; shahar ----- shahar +im-----
shahrim soʻzlari ustida ham shu tarzda ishlanadi va xulosa chiqariladi:

Oʻqituvchi oʻquvchilarning kuzatishlarini yakunlab xulosa chiqaradi. Baʼzi soʻzlarga egalik qoʻshimchasi qoʻshilganda oʻzakdagi unli tovushlar tushib qoladi, bir tovush boshqa tovush bilan almashadi va shunday yoziladi. Oʻquvchilar darslikda berilgan qoidani mustaqil oʻqiydilar.

-Siz oʻqigan imlo qoida nima haqida ekan?

-Qoida necha qismdan iborat? (Qoida uch qismdan iborat)

-Har bir qismni ajrating.

(1. Baʼzi otlarga egalik qoʻshimchasi qoʻshilganda, oʻzakda tovush oʻzgarishi yuz beradi.

2. Unli tovush tushib qoladi.

3. Undosh tovush almashadi.)

Quyida 4-sinfda oʻtakazgan izohli diktant matnini keltiramiz:

Mening shahrim

Biz Toshkent **shahrida** yashaymiz. Toshkentda yuzlab favvoralar bor. Ular shahar havosini salqin saqlaydi.

Kuzda bogʻlarda barglar **sargʻayib** toʻkilsa ham, shahar goʻzalligini yoʻqotmaydi.

Men har kuni **singlimni** bogʻcha olib borayotib daraxtlarni kuzataman. **Burnimizga** urilgan xushboʻy hidlar haqida **ikkalamiz** ham **ogʻzimizni** yumasdan gapiramiz.

Matndagi ajratib berilgan soʻzlarni qayta oʻqing.

Yo'lda ko'rganlarimiz onamizga so'zlab beramiz.

Tilak--- tilak+im-----tilagim; taroq----taroq +im----tarog'im so'zlari ustida ham shu tarzda ishlanadi. Izohli diktantda o'quvchilar qoidalariga oid so'zlarning tagiga chizadilar. Chunonchi, 2-sinfda son mavzusini o'rganishda 259-mashqni ishlash jarayonida quyidagi maqol berilgan.

Qirq ko'ylagi bor.

Bir tugmasi yo'q.

Mazkur maqoldagi **ko'ylagi** so'zi yuzasidan to'liq bo'lmagan tahlil o'tkaziladi. Bu ish orqali o'quvchilar tovush o'zgarishi bo'lgan so'z bilan amaliy tanishib, imlosini o'zlashtiradilar. Bu imlo qoidasi 4-sinfda nazariyaga asoslangan holda o'rgatiladi. Shu mavzuni mustahkamlash va o'quvchilar bilimni nazorat qilishda izohli diktant o'tkaziladi.

Quyida izohli diktant matnini keltiramiz:

Topishmoq

Qulog'i zo'r yilpig'ich,
Tumshug'ida barcha kuch.
Toshni ko'taradi dast,
Bahaybat zo'rliги rost¹.

O'zi bir qarich,
Qurug'i o'n bir qarich².

So'z tarkibi tahlili 3-4- sinflarda o'tkaziladi. Ayniqsa, yozma ish natijalari tahlili darslarida keng qo'llash imloni o'rgatishda samarali yordam beradi.

O'z diktant yoki yoddan yozuv diktanti boshlang'ich sinflarning hammasida o'tkaziladi. Bu diktant turini o'quvchilar juda sevib bajaradilar. o'z diktant uchun sinf o'quvchilarining saviyasiga mos kichik bir parcha (yoki biror to'rtlik) tanlanadi. Tanlangan matn yozuv taxtasiga yozib qo'yiladi. Matnni o'qituvchi o'qib beradi. Matndagi izoh talab etiladigan so'zlar izohlanib, imloga

¹ Q.Abdullayeva, S.Rahmonbekova. Diktantlar to'plami. –T.: "Niso poligraf" nashriyoti. 2012. 173-bet.

² Q.Abdullayeva, S.Rahmonbekova. Diktantlar to'plami. –T.: "Niso poligraf" nashriyoti. 2012. 147-bet.

doir qoidalar takrorlanadi. Shundan so'ng matn uch-to'rt bolaga o'qitilgach, yod olishlari uchun bir necha daqiqa vaqt beriladi.

2-sinfda yoddan yozuv diktanti o'tkazib, b va d tovushlarining so'z oxirida yozilishini mustahkamladik.

Uydan chiqishar **shoshib**,

Qo'chqor, **Dilshod**va Muxtor.

Sochlarida yarqirar

Yengil, yumshoq oppoq qor.

Quyidagi yoddan yozuv diktanti orqali h va x tovushlarining so'z oxirida yozilishini mustahkamladik:

Suvsiz **hayot** bo'lmas,

Mehnatsiz – rohat.

Suvni isrof qilmang,

Suv **bebaho** boylik.

Bugungi ishni ertaga qo'yma,

Ertaning **ham** rejasi bor.

Doskada shu so'zlarning tagiga chizib qo'ydik, so'zlardagi h tovushining talaffuzini mashq qildik. Shundan so'ng bolalar yod oldilar. Diktantda xatoga yo'l qo'ymadilar.

Saylanma diktantda o'quvchilar diktovka qilingan gaplar yoki matnning hammasini yozmaydilar. Uning o'qituvchining topshirig'iga mos qisminigina (o'rganilgan qoida asosida yoziladigan so'zlarni, so'z birikmalarini) yozadilar. Masalan, bosh harf bilan yoziladigan so'zlarnigina yozish (1-sinf), qaratqich kelishigidagi so'zni u bog'langan ot bilan yoki tushum kelishigidagi so'zni u bog'langan fe'l bilan birga yozish (4-sinf) kabi. Saylanma diktant o'quvchilarda imloviy ziyraklikni o'stiradi. Masalan:

Javdar non

Risolat buvimlar Xumson qishlog'ida yashaydilar. Xumson - juda chiroyli qishloq. Bir tomoni baland tog', tog' tomonida Ugom daryosi shovullab oqadi.

Qishki ta'tilda onam bilan buvimlarni borib ko'rdik. Men o'rtoqlarim bilan tepalikda sirpanchiq uchishga shoshildim. Chanamiz ham "qo'lbola". Uni Rahmon bobom yasab berganlar. Biz maza qilib chanada uchdik, qorbo'ron o'ynadik.

-Dilshodjon, kelaqol, bolam, non pishdi. Choy ichib olgin,- dedilar. Buvim bir savat non ko'tarib kirdilar. Xona yoqimli non isiga to'ldi¹.

Mazkur diktant natijasi yaxshi bo'ldi. 33 o'quvchidan barchasi bosh harf bilan yoziladigan so'zlarni saylab yozgan. Diktant tahlili jarayonida bu otlar nina uchun bosh harf bilan yozilganini izohlab berdilar. Lekin 7 ta o'quvchi Xumson so'zini h harfi bilan, 2 o'quvchi Dilshod so'zi oxirida d harfi o'rniga t harfini, 3 o'quvchi Rahmon so'zida x harfini yozib imlo xatoga yo'l qo'ydilar. Xatolar ustida ishlashda "Imlo lug'ati"ni berdim, o'quvchilar guruh-guruh bo'lib shu so'zlarni topib doskaga, so'ng daftarlariga yozdilar. H va x tovushlarning talaffuzini taqqoslab tushuntirdim.

Keyingi darsda ta'kidiy diktant o'tkazdik. Unda quyidagi matndan foydalandik:

Egizaklar

Hasan va Husan – egizaklar. Ular 4-sinfda o'qishadi. Hasan va Husan bir partada o'tirishadi. Ikkisi ham a'lochi. Hamma o'rtoqlari ularni hurmat qilishadi.

Diktantni yozdirishdan oldin h harfi yoziladigan so'zlarni eshitish orqali topdilar. Uning talaffuzini izohladilar. So'ng men " Hasan, Husan, hamma, hurmat so'zlarini h harfi bilan yozasiz" deb ta'kidladim. O'quvchilar diktant yozib bo'lishgach, doskadagi namunaga qarab yozganlarini tekshirdilar. 33ta o'quvchi yuqoridagi so'zlarni to'g'ri yozdilar. Bu ta'kidiy diktant turiga kiradi.

Ta'kidiy diktant uchun tanlangan matnni yozdirishdan oldin o'quvchilarga o'rganilgan qoidalar eslatilib, ayrim so'zlarning yozilishi tushuntiriladi, sharoit talab qilsa, ayrim so'zlarni

¹ Q.Abdullayeva, S.Rahmonbekova. Diktantlar to'plami. –T.: "Niso poligraf" nashriyoti. 2012. 135-bet.

grammatik tahlil qilib, umuman yozish jarayonida nimalarga e'tibor berish kerakligi ta'kidlanadi.

4-sinfda "Sifat" mavzusi o'rganilayotganda ta'kidiy diktant o'tkazdik. Diktant turi e'lon qilindi. Matn bir marta o'qib berildi. So'ng o'quvchilarga qayta o'qib berilganda har kim qaysi so'zning yozilishida xato qilishlari mumkinligini aniqlab, daftarlariga shu so'zni yozib qo'yishlari topshiriq qilib berildi. O'quvchilar "mehnatkash, halim, dorboz, sayl " so'zlarini yozishdi. "Shu so'zlarning qaysi o'rnida xato qilishingiz mumkin?" degan savolni berdik. O'quvchilar h va x tovushlarini farqlashda qiynalishlarini, b va v harfini (dorboz yoki dorvoz) dan qaysi biri yozilishini, ikki undosh orasida i bor-yo'qligini so'radilar. Shu so'zlarni doskaga chiqib yozdilar. Qolgan o'quvchilar so'zdagi xatoni aniqladilar. Men so'zlarning aytilishi va yozilishini taqqoslab, to'g'ri variantini doskada qoldirib, o'quvchilar ularni orfografik talaffuz qildirdim, ya'ni qanday aytilsa, shunday o'qidilar. Shundan so'ng " 21-mart , Navro'z, dehqon, urug', dasturxon, milliy, tomosha" so'zlarining yozilishini izohlab, doskada yozib ko'rsatishlarini so'radim. Ulardan keyin so'zlarning yozilishini o'zim izohlab berdik. Doskadagi har bir so'zning yodlarida olib qolishlarini ta'kidladim. So'zlarni berkitib qo'ydim va matnni diktovka bilan yozdirdim.

Diktant matni:

Navro'z bayrami

21-mart kuni Navro'z bayrami nishonlanadi. Shu kuni mehnatkash dehqonlar yerga baraka urug'uni sochadilar. Bir-birlariga yaxshi tilaklar bildiradilar.

Navro'z kuni sumalak, halim pishiriladi. Bayram dasturxonini yoziladi. O'yin-kulgi, katta sayl bo'ladi. Milliy kurash, dorbozlar tomoshasi bo'ladi. Navro'z bayrami tantanali o'tadi¹.

Diktantni yozib bo'lishgach, doskadagi so'zlarni ochdim, xatolarini to'g'rilash yo'lini eslatdim. Har bir o'quvchi yozganlarini o'zi tekshirdi.

¹ Q.Abdullayeva, S.Rahmonbekova. Diktantlar to'plami. –T.: "Niso poligraf" nashriyoti. 2012. 153-bet.

Men daftarni yig'ib olib, ertasiga diktantda bolalar yo'l qo'ygan xatolarning tahlilini o'rkazdim.

Bir o'quvchi " tomosha, katta" (tamosha, kata) so'zlarini,

4 o'quvchi " o'yin-kulgi" (o'yin, kulgi),

1 o'quvchi " nishonlanadi" (nishollanadi) so'zlarini xato yozganlar.

Bundan shunday xulosaga keldik, o'qituvchi har bir so'zning yozilishini diqqatidan qochirmasligi, har bir so'zda bola xato qilishi mumkin bo'lgan o'rinni ko'ra bilishi lozim ekan.

Rasm diktant predmet rasmini yoki o'zini ko'rsatib o'tkaziladi: predmet rasmi ko'rsatiladi, o'quvchilar uning nomini aytadilar va yozib vergul qo'yadilar, ish shunday davom etadi (Birinchi so'z bosh harf bilan, qolganlari qoidaga ko'ra yozilishi eslatiladi). Rasm diktantda o'rganilgan qoidani, ayniqsa, o'quv yili davomida o'rganiladigan imlosi qiyin so'zlarni to'g'ri yozishni puxtalash, shuningdek, ularni o'quvchilar qanday o'zlashtirganliklarini sinash maqsadi ko'zda tutiladi.

Rasm diktant topshirig'i: Predmet rasmlarini kuzating va nomini ayting. Shu so'zning aytilish va yozilishini taqqoslang. So'zning qaysi o'rnida imloviy xatoga yo'l qo'yishingiz mumkin.

1-sinf uchun:

rubob	kitob	maktab		
-------	-------	---------------	--	--

Rasm diktantda o'rganilgan qoidani, ayniqsa, o'quv yili davomida o'rganiladigan imlosi qiyin so'zlarni to'g'ri yozishni puxtalash, shuningdek, ularni o'quvchilar qanday o'zlashtirganliklarini sinash maqsadi ko'zda tutiladi¹.

1-2-sinfda ayrim harflar imlosiga doir imlo qoidasidan a va o unlisining imlosi, i va u unlisining imlosi, h va x undoshlarining imlosi, v va f undoshlarining imlosi, b va p undoshlarining imlosi, h va x undoshlarining imlosi, d va t undoshlarining imlosi, z va s

¹K.Qosimova,S.Matchonov,X.G'ulomova,SH.Yo'ldosheva,SH.Sariev. Ona tili o'qitish metodikasi.-T.:Noshir. 2009..293- bet.

undoshlarining imlosi, j va ch undoshlarining imlosi o' va i unlilari, e va i unlilarining talaffuzi, imlosi, so'z ma'nosini farqlashdagi o'rni, tutuq belgili so'zlar o'rganiladiganda ham diktantlarni foydalaniladi.

1-sinfda shaxs va narsa bildirgan so'zlar, belgi bildirgan so'zlar, harakat bildirgan so'zlar o'rganilayotganda, o'quvchilar tovush tarkibi murakkab so'zlarga, aytilishi bilan yozilishi mos kelmaydigan so'zlarga duch keladilar. Bu paytda ma'nodosh so'zlar qatorini tuzish, qarama-qarshi ma'noli so'zlar qatorini tuzish kabi mashqlar diktant, ya'ni mustaqil bajarishga mo'ljallangan mashq bajaradilar, Mustaqil yoziladigan so'zlar ham diktantning bir turi sanaladi.

1-sinfda gap mavzusi o'rganilganda ham, so'zlarning imlosi, bosh harflar imlosini o'zlashtiradilar. 2-sinf yukoridagi kabi tovushlar va harflar bo'limii o'rganilsa-da, ularda qo'sh undoshlar, ketma-ket kelgan bir xil unlili va bir xil undoshli so'zlar, jarangli va jarangsiz undoshlar, so'z oxirida aytilishda tushib qoladigan undoshlar mavzusi keng o'rganiladi, Bu mavzular imloviy savodxonlik ustida ko'p ishlashni taqozo etadi. Shuning uchun 2-sinfda diktantlar ta'limiy diktantlarni tashkil etishga alohida e'tibor berishga to'g'ri keladi.

Yuqoridagi imlo qoidalarini o'rgatishda lug'at diktant o'tkazish vaqtni tejaydi, diktant matnida zarur hodisa qatnashgan so'zgina ishtirok etadi. Lug'at diktant uchun o'quvchi darslikdagi mashqlarda qo'llangan, o'quvchi xato qiladigan so'zlarni tanlash maqsadga muvofir. O'quvchiga bir-ikki kun oldin lug'at diktant yozishlari e'lon qilinadi, diktantdagi so'zlar darslikdagi so'z xato yozishingiz mumkin bo'lgan so'zlardan o'tkaziladi deb aytiladi. Lug'at diktant har bir darsda

5 daqiqada olib borilsa o'quvchi bunga ko'nikma hosil qilib boradi. "Qaysi so'zni yozishda xato qilishim mumkin, shuni ko'rib yozilishini bilb olsam yuqori ball to'playman" deb maqsad sari intiladi.

Lug‘at diktant or‘ganilgan imlo qoidalarini mustahkamlash, o‘quvchilar lug‘atini boyitish, o‘rganilgan imlo qoidalarini o‘quvchilar tomonidan qanchalik o‘zlashtirilganini sinash, hisobga olish maqsadida o‘tkaziladi. Lug‘at diktant uchun o‘rganilgan imlo qoidasi asosida yoziladigan so‘zlar, so‘z birikmalari yoki turli narsalarning rasmlaridan foydalanish mumkin.

Lug‘at diktantning ko‘ruv sezgisiga asoslangan turidan foydalanish lug‘at diktantning eshitib yozish turiga tayyorlaydi. Chunki bola nuqtalar o‘rniga qaysi harfni qo‘yishni o‘ylaydi, talaffuzi bilan yozilishini taqqoslaydi, so‘ng yozadi. Eshitib yozishda bunga imko bo‘lmaydi. Buning uchun doskaga quyidagi topshiriq yozib qo‘yiladi:

1-sinf uchun:

Nuqtalar o‘rniga a yoki o harflaridan mosini qo‘yib ko‘chiring va imlosiga e‘tibor bering.

B...h...r, b...h..., Bux...r..., d...vl... t, d...v..., s...v...b

2-sinf uchun:

Nuqtalar o‘rniga a yoki o harflaridan mosini qo‘yib ko‘chiring va imlosiga e‘tibor bering.

D...v...m...t, s...v...d, n...vb...tchi, n...b...h...r, b...rm...q, s...bzi, p...mid...r, k...rt...shka.

Nuqtalar o‘rniga i yoki u harflaridan mosini qo‘yib yozing va ma‘nosiga e‘tibor bering.

Uz...m, b...lb...l, g...r...ch, b...rg...t, qov...n, sov...n, ch...mch...q, ch...g‘...rch...q.

Lug‘at diktantning ko‘ruv sezgisiga asoslangan yana bir turi predmet rasmi asosida o‘tkaziladi. Masalan, ikkinchi bo‘g‘inida u harfi yoziladigan so‘zlar uchun quyidagi rasmlar tanlanadi:

uzum,	chumchuq	burgut	Bug‘u	bulbul
-------	----------	--------	-------	--------

Tekshirish maqsadida o‘tkaziladigan lug‘at diktant uchun so‘zlar soni:

1-sinfda savod o'rgatishdan so'ng 6 so'z, 2-sinfda 8—10 so'z, 3-sinfda 10—12 so'z, 4-sinfda 12—15 so'z qilib belgilangan¹. Ona tili dasturida ham " Tekshirish maqsadida o'tkaziladigan ... lug'at diktanti uchun taxminiy so'z soni:

1-sinfda savod o'rgatishdan so'ng 6 so'z, 2-sinfda 8—10 so'z, 3-sinfda 10—12 so'z, 4-sinfda 12—15 so'z" deb belgilab qo'yilgan.

B va p undoshlarining imlo qoidasini mustahkamlash va o'quvchining bilimini nazorat qilishda **yoddan yozuv diktantidan** foydalanish ham eshitib yozishga tayyorlaydi. Yoddan yozuv uchun 4 qator she'r, topishmoq, maqollardan, xalq qo'shiqlaridan tanlagan ma'qul. Masalan 2- sinf uchun quyidagi maqollar berilishi mumkin. Bu b va p undoshlarining imlosi uchun beriladi:

Mehnat qilib topganing,

Qand-u asal totganing.

Har bir so'zni bilib ayt,

Ko'pga ma'qul qilib ayt.

3-4-sinfda erkin diktant o'tkaziladi. Erkin diktant ta'limiy diktantlarning bir turi bo'lib, o'quvchilar nutqini o'stirishga, fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Erkin diktant uchun hikoya tarzidagi uncha katta bo'lmagan matn tanlanadi. Tanlangan matnning har bir bo'limida ikkitadan uchtagacha gap bo'lishi kerak. Matnda o'quvchilar yozishda qiynaladigan yoki imlosi o'rganilmagan so'zlar ishtirok etgan bo'lsa, matn mazmuniga xalal yetkazmagan holda, boshqa so'zlar bilan almashtirish yoki tushirib qoldirish mumkin. Bu diktantda o'quvchilarga mazmuni buzmay, gap tuzilishini o'zgartirish, bir so'zni unga yaqin ma'noli so'z bilan almashtirish erkinligi beriladi. Diktant uchun 3-5 qismli matn tanlanadi. O'qituvchi avval matnni bir marta ifodali o'qib beradi, so'ngra matn mazmuni yuzasidan

¹ K.Qosimova.S.Matchonov,X.G'ulomova,SH.Yo'ldosheva,SH.Sariev. Ona tili o'qitish metodikasi.-T.:Noshir. 2009.298-bet.

suhbat o'tkazadi. Ayrim qoidalarini eslatadi. Keyin matnning bir qismi qayta o'qib beriladi, o'quvchilar uning mazmunini yozadilar.

28-mashqda "Bog'chada" matni berilgan, uni o'quvchi o'qib diktant yozishga tayyorlanadi. Bu erkin diktantnio'quvchilar matnning mazmunini saqlagan holda yozadilar. Bu ham o'quvchilarning imloviy savodxonligini oshirishga xizmat qiladi.

Bog'chada

Anvar hali yosh. Opasi Yulduz uni bog'chaga olib boradi. Bog'chada uning o'rtoqlari ko'p. Ular bir-biri bilan juda ahil.

Tarbiyachi Sevara Yunusova ularni doim maqtaydi.

O'quvchilar diktantidan namuna:

Anvar yaxshi bola

Anvar hali kichkina bola. Shuning uchun Anvarni opasi bog'chaga olib boradi. Anvar opasi Yulduzni yaxshi ko'radi.

Anvar bog'chada o'rtog'lari bilan o'ynaydi. Ular bilan qo'shig' aytadi. O'rtog'lari bilan urushmaydi.

Sevara Yunusova Anvarning bog'cha opasi. Sevara Yunusova bog'chadagi hamma bolalarni yaxshi ko'radi, ularni erkalatadi. Bolalarga ovqat beradi. Ularni o'ynatadi.

Erkin diktantda oldingi berilgan matn berkitib qo'yildi. O'quvchilar yozgan diktantida h va x undoshini faqlamasliklari, q undoshining talaffuzga muvofiq yozganlari, ketma-ket kelgan undoshlar orasiga unli qo'shib aytishlari va yozishlari, qo'sh undoshlar imlosida xato qilishlari ayon bo'ldi. Keyingi darsda biz shu so'zlarning imlosini, ma'nosini tushuntirdik. Dars yakunida "yaxshi, o'rtoq, o'rtog'i, urish, urush, hamma, o'yin, o'ynatadi" so'zlaridan lug'at diktant oldik. Bolalar ancha xatolarini bartaraf qildilar.

Erkin diktant imlo qoidalarini mustahkamlashga xizmat qilishi bilan birga, o'quvchilar nutqini o'stiradi, fikrlash qobiliyatini rivojlantiradi, bayon yozishga tayyorlaydi.

Ijodiy diktantda o'quvchilarga o'rganilgan qoidaga mos so'z, so'z birikmasi, biror mavzuga doir savollar beriladi. ular berilgan so'z va so'z birikmalarini qatnashtirib, savollarga javob toppish orqali matn yoki hikoyacha tuzadilar. O'qituvchi ana shu berilgan so'z va so'z birikmalari yordamida tuzilgan hikoya mazmunini ishni bajarish usuli haqida o'quvchilarga tushuncha berishi kerak. Chunki ijodiy diktant matnini o'quvchilarning o'zlari ijod qiladilar va uni o'qituvchining ko'rsatmasiga muvofiq yozadilar. Shuning uchun bu diktant inshoga o'xshaydi. Lekin diktantning bu turida ham imlo qoidalarni o'zlashtirishlari nazarda tutiladi.

Ijodiy diktant organilgan qoidalarni o'zlashtirish va yozuvda o'rinli qo'llash malakalarini mustahkamlash bilan birga o'quvchilar og'zaki va yozma nutqining rivojlanishiga ijodiy ta'sir qiladi, ularda ijodkorlik, mustaqillik kabi zaruriy malakalarini shakllanishida muhim o'rin tutadi.

Biz 4-sinfda kelishik qo'shimchalari bilan otlarning turlanishini o'rgatganimiz va mustahkamlaganimizdan keyin ijodiy diktant oldik.

To'rt fasl

1. Qish, qahraton, ayoz, harorat, past, muz, shamol, izg'irin.
2. Bahor mayin, shabada, quyosh, maysa, sochdi, ko'klam, dala, ish.
3. Yoz, kunlar, issiq, meva, sabzavot, poliz.
4. Kuz, bulut, yig'im-terim, osmon, paxta, xirmon, dehqon, ish qizg'in¹.

O'quvchilar so'zlar bilan gap, matn yaratishda so'zlarni kelishik qo'shimchalari bilan bog'ladilar. Unda yo'l qo'ygan xatolari -ka, -qa, -ga, -da, -dan, -ni, -ning qo'shimchalarini qo'llashda, shuningdek, h va x, a va o, u va i, -di (-ti) kabilarning imlosida bo'ldi.

O'quvchilarning ishlaridan namunalar keltiramiz:

1. Dekabr kelishi bilan hovo harorati pasaydi. Qahraton qish o'z xukmini o'tkaza boshladi. Hovo sovudi. Yerlar, suvlar muzladi.

¹ Q.Abdullayeva, S.Rahmonbekova. Diktantlar to'plami. –T.: "Niso poligraf" nashriyoti. 2012. 137-138- bet.

2. Bahor boshlandi. Mayn shabada esa boshladi. Quyosh harorati tanamizning isita boshladi. Yerlarda maysa undi. Ko'klamgi dala ishlari qizipketti.

3. Yoz - o'tadi soz. Yozda kunlar issig' bo'ladi. Meva pishadi. Sabzovotlarni ertakilari chiqadi. Poliz ekinlaridan xandalakpishadi.

4. Kuz oltin rangdan sep yoydi. Osmonda bulitlar ko'rina boshladi. Dalalarda, bog'larda yig'im-terim ishlari avij oldi. Paxta xirmonlari qad ko'tardi. Dehqon dalalardan qavoq, tarvuz, turip, shalg'omlarni yig'ib oldi. Bog'larda ham ish qizg'in.

Ijodiy diktanlarning ikkidan bir qismini oldi, ayrim o'quvchilar bu vaqt ichida tugata olmadilar.

Diktantning har bir qismi boshqa-boshqa o'quvchiniki. Eng ko'p xato qilgan o'quvchining ishini keltirdik. Ijodiy diktantda bola erkin harakat qiladi, to'qiydi. Natijada ko'p xatoga yo'l qo'yadi. Shuning uchun diktant tekshirilgach, o'qituvchi uning tahliliga katta e'tibor berish lozim.

Diktant tahlilida har bir xato yozilgan so'z doskaga xato holatda yozib qo'yildi. Xatolarni o'quvchilarning o'zlari aniqladilar. So'ng to'g'ri variantini topishgach, xato varianti o'chirildi, to'g'risi uning o'rniga yozib qo'yildi. So'ng o'quvchilar daftarlariga ko'chirib oldilar, yozganlarini dozkaga qarab tershirdilar.

Ijodiy diktant qisqa matn va rasm asosida ham o'tkazilishi mumkin.

Masalan, 29-mashqda matn va rasm berilgan. Rasm asosida o'quvchilar matnni ikki qismga ajratadilar. Bu ham bayon qismlari ustida ishlashga, reja tuzishga o'rgatadi, erkin va ijodiy faoliyat yuritish ko'nikmasini hosil qiladi. O'quvchilar uni quyidagi kabi ikki qismga bo'ladilar:

Tulki Turnaning uyiga mehmonga keldi. Turna unga og'zi kichkina kuvachada ovqat qo'ydi. Tulkining tumshug'i kuvachaga sig'madi. Tulki och qoldi. (1-qism)

Turna Tulkining uyiga mehmonga bordi. Ayyor Tulki unga tarelkada ovqat qo'ydi. Turna yeya olmadi. (2-qism)

Matn diktovka bilan yozdirildi. Diktant yozishdan oldin unga imloviy tayyorgarlik ko'rildi. "Mehmon, og'zi, kuvacha, tumshuq, ayyor" so'zlari bo'g'inga bo'lib, har bir bo'g'inda yoziladigan harflar aniqlandi, doskada yozib mashq qilindi. Shundan so'ng o'quvchilar imlo xatoga yo'l qo'ymadilar.

Ta'limiy diktantning o'yin shaklida o'tkazilgan turi o'yin diktant deb nomlanadi. O'yin- diktantni "Kim ko'p eslab qoladi?" deb nomlagan holda o'tkazish mumkin. Bu diktantning maqsadi xotirani ishga solish va bu imloviy ko'nikmalarni shakllantirishdir.

Bunda o'qituvchi har bir gapni bir marta o'qiydi. O'quvchilar yodida qolganini yozadi. O'qituvchi bir oz pauzadan so'ng ikkinchi gapni o'qiydi.

O'yin-diktantning materiali sifatida so'z olinishi ham mumkin. Unda ham o'qituvchi 3ta so'zni birdaniga o'qiydi va 10-15 soniya pauza qilinadi. O'quvchi eslab qolganini yozadi. Keyin Yana uch so'z o'qib beriladi. Bunday tipdagi o'yin lug'at diktantiga 1- sinfda 5-8, 2- sinfda 8-10, 3- sinfda 10-12, 4- sinfda 12-15 so'z olinadi.

Diktant yozib bo'lingach, har bir o'quvchi diktantidagi so'zlar sonini sanaydi. O'qituvchi oldindan diktantning to'liq matnini yozib ustini bekitib qo'ygan bo'ladi. O'quvchilar diktantini tekshirayotganda uning ustini ochib qo'yadi.

O'quvchilarning bahosi tushirib qoldirgan so'zlar soniga va yo'l qo'yilgan xatolar soniga qarab pasaytiriladi.

O'quvchilarni so'zlarni ko'proq eslab qolishlari sinash maqsadida uyadosh so'zlar: bir turkum doirasidagi va bir mavzudagi so'zlar tanladik:

Parta, stol, stul, divan, shkaf.

Ustun, tutun, osmon, somon

Buni bolalar yaxshi eslab qoldilar va yozdilar. Turli turkumdagi va turli shakldagi so'zlar tanlaganimizda ular eslab qolib yozishda qiynaldilar. 2-3- darsdan so'ng ularda bu ko'nikma

ham hosil bo'ldi. Bu o'yinni dastlabki paytlarda **"Eslab qol"** deb nomlash mumkin. Bunda ham o'qituvchi o'rganilayotgan so'z turkumi bilan bog'liq so'zlarni juftlab aytadi, keyinchalik uchtalab aytadi. O'quvchilar esda olib qolganlarini yozadilar.

Savol va topshiriqlar:

1. Imloviy sezgirlik deganda nima tushuniladi?
2. Kochirib yozuvga qo'yiladigan talablarni ayting. Bitta misol asosida fikringizni asoslang.
3. O'quvchilarda imloviy sezgirlikni shakllantirishda fonetik tahlil ahamiyatini ayting.
4. Fonetik tahlil sinflar kesimida qanday takomillashib boradi?
5. Qanday so'zlar fonetik tahlilni taqozo etadi?
3. O'quvchilarda imloviy sezgirlikni shakllantirishda grammatik-imloviy tahlil deganda nima nazarda tutiladi?
4. O'quvchilarda imloviy sezgirlikni shakllantirishda diktantning qaysi turlaridan foydalaniladi?
5. O'quvchilarda imloviy sezgirlikni shakllantirishda diktantning qaysi turini samarali deb hisoblaysiz?
1. O'quvchilarda imloviy sezgirlikni shakllantirishda ko'chirib yozish usullaridan foydalanish.
4. O'quvchilarda imloviy sezgirlikni shakllantirishda diktant usulidan foydalanish.

**BOSHLANG'ICH SINFLARDA "TOVUSHLAR VA HARFLAR"
BO'LIMI YUZASIDAN O'QUVCHILARDA HOSIL QILINADIGAN
BILIMLAR**

Reja:

1. 1-sinfda "Tovush va harf" bo'limi yuzasidan o'quvchilarda hosil qilinadigan bilimlar.
2. 2-sinfda "Tovush va harf" bo'limi yuzasidan o'quvchilarda hosil qilinadigan bilimlar
3. 3-sinfda "Tovush va harf" bo'limi yuzasidan o'quvchilarda hosil qilinadigan bilimlar

4.4-sinfda “Tovush va harf” bo‘limi yuzasidan o‘quvchilarda hosil qilinadigan bilimlar

O‘zbek tili yozuvi tovush yozuvi hisoblanadi, chunki tovush yozuvda harflar bilan ifodalanadi. 1-sinf o‘quvchilari quyidagilarni bilib olishlari lozim:

- a) tovushni talaffuz qilamiz va eshitamiz;
- b) harfni ko‘ramiz, o‘qiymiz va yozamiz;
- v) harf – tovushning yozuvda ifodalanadigan belgisi.

O‘quvchilar ko‘pincha tovush bilan harfni aralashtirib, xatoga yul qo‘yadilar. Ularda grafik malakani shakllantirish uchun quyidagilarni o‘rgatish zarur:

1) bir undosh harf yozuvda ikki undosh tovushni ifodalashi mumkin (masalan, *maktab* so‘zidagi *b* harfi *p* tovushini, *maktabim* so‘zidagi *b* harfi *b* tovushini ifodalaydi);

2) *jo‘ja*, *jajji* so‘zlaridagi *j* tovushi (jarangli, portlovchi) ham, *jurnal*, *vijdon* so‘zlaridagi *j* tovushi (jarangli, sirg‘aluvchi) ham bitta *j* harfi bilan ifodalanadi;

3) *tong*, *keng* so‘zlaridagi uchinchi jarangli undosh tovush (*ng*) ikki harf birikmasi (*ng*) bilan ifodalanadi;

4) *sh*, *ch* harf birikmalari ham bir tovushni ifodalaydi (*shamol*, *choy*).

1-sinfdan boshlab “Tovushlar va harflar” bo‘limi o‘rganiladi. 2-sinfda “Tovushlar va harflar” bo‘limini o‘rganish markaziy o‘rin egallaydi. Bu sinfda “Tovushlar va harflar” bo‘limi 56 soat o‘rganiladi.

3-4-sinflarda “Tovushlar va harflar” bo‘limi yangi til birliklari hisobiga mustahkamlanadi.

Ona tili dasturida “Tovushlar va harflar” bo‘limida quyidagi bilim, ko‘nikma va malakalarni berish qayd qilingan: “Tovushlar va harflarga oid asosiy bilimlar o‘quvchilarning savod o‘rgatish jarayonida o‘rgangan amaliy bilimlariga asoslangan holda, 1-2-sinflarda beriladi, ular haqida ko‘nikma va malakalar hosil qilinadi. Ularda tovushlar va harflar, unli va undosh tovushlar, ularning

harfiy ifodasi; bo'g'in, jarangli va jarangsiz undosh tovushlar haqida tushuncha beriladi. Bolalar shu bilimlar asosida aytilishi va yozilishida farq qiladigan so'zlar; *a* va *o*, *u* va *i* tovushli so'zlarning aytilishi va yozilishi; so'z oxirida kelgan jarangli *b* va *d* undoshlarning jarangsiz jufti *p* va *t* undoshi eshitilsa ham, *b* va *d* harfining yozilishi; ayrim so'zlar oxirida kelgan *d* va *t* undoshlarining talaffuzda tushib qolishi, ammo yozuvda saqlanishi; yonma-yon kelgan ikki bir xil undoshli so'zlarning aytilishi va yozilishini bilib oladilar.

3 va 4-sinflarda esa tovushlar va harflarga oid bilimlar chuqurlashtiriladi, mustahkamlanadi. So'zlarni tovush-harf tomonidan tahlil qilish takomillashadi, bolalarda nutqni eshita olish qobiliyatini o'stirishga e'tibor kuchaytiriladi. Bular o'z navbatida, o'quvchilar savodxonligini oshiradi, xatosiz ko'chirib-yozish, eshitib yozish, yozganlarini mustaqil tekshirish ko'nikmalarini o'stiradi.

Tovushlar va harflar yuzasidan olib boriladigan ishlar kichik yoshdagi o'quvchilarning og'zaki va yozma nutq madaniyatini o'stirish va takomillashtirishga yo'naltiriladi"¹.

1-sinfda *b-p*, *d-t*, *z -s* tovushlarining talaffuzi va imlosi taqqoslash usuli yordamida Amaliy o'rgatiladi. 2-sinfda o'quvchilar jarangli va jarangsiz undoshlar bilan bu tovushlarning talaffuzini kuzatish orqali tanishtiriladi. Bunda jufti bor jarangli va jarangsiz undoshlar ajratiladi. Kuzatishda o'quvchilar faol qatnashishi va ularga jufti bor jarangli undosh bilan jarangsiz undoshlarni ajratish qanchalik muhim ekanini yaqqol ko'rsatish uchun faqat bitta undosh tovush bilan farqlanadigan *baqir - paqir*, *gul - kul*, *dil - til*, *zina - sina*, *joy - choy* kabi so'zlardagi tovushlarni taqqoslash maqsadga muvofiq. Bunda o'qituvchi o'quvchilar diqqatini *b-p*, *v-f*, *g-k*, *d-t*, *z-s*, *j-ch* tovushlari biri jarangli, ikkinchisi jarangsiz undoshdan iborat tovush juftlarini hosil qilishiga qaratadi, ularning talaffuzidagi farqni amaliy tushuntiradi (jarangli undosh tovushlarda shovqin va qisman ovoz qatnashadi, jarangsiz

¹Davlat ta'lim standarti va o'quv dasturi. –T.: 2017.17-bet.

undoshlarda esa faqat shovqin eshitiladi). Xattaxtaga quyidagicha yozib qo'yiladi:

Jufti bor jarangli undoshlar:*b, v, g, d, z, j, g'*

Jufti bor jarangsiz undoshlar:*p, f, k, t, s, ch, sh, x.*

Jufti yo'q jarangli va jufti yo'q jarangsiz undoshlar bilan ham o'quvchilar har xil fonetik sharoitda tovushlarni talaffuz qilishni kuzatish jarayonida tanishtiriladi. Buning uchun o'quvchilar so'z oxirida yoki unli tovushdan oldin kelgan *ko'l, bilim, otam, olmos; quyon, bino; shifoner, fabrika; tong, singil; qo'y, kiyik* kabi so'zlardagi jarangli undoshning talaffuzini taqqoslaydilar va *l, m, n, r, ng, y* jarangli undosh tovushlar talaffuz qilinganda, ovoz va shovqin eshitilishini, ya'ni jarangli undosh tovush ekanini, bo'larning jarangsiz jufti yo'qligini (jufti yo'q jarangli undosh tovush ekanini) bilib oladilar. Xuddi shunga o'xshash usulda o'quvchilar *q, h* undoshlari talaffuz qilinganda, faqat shovqin eshitilishini, jarangsiz undosh tovush ekanini, jarangli jufti yo'qligini (jufti yo'q jarangsiz undosh tovush ekanini) bilib oladilar. Kuzatish natijasi xattaxtaga quyidagi ko'rinishda yoziladi (yoki kartonda tayyorlangan ko'rgazma ko'rsatiladi):

Jufti yo'q, jarangli undoshlar:*l, m, n, r, ng, y*

Jufti yo'q jarangsiz undoshlar:*q, h*

Bolalar jufti yo'q jarangli undosh tovush so'zning oxirida kelganda ham alifbodagi xuddi shu harf yozilishini, ya'ni talaffuzi doim yozilishiga mos kelishini bilib olishlari yetarli. Jufti bor jarangli undosh tovushlar so'z oxirida kelganda, bunday moslik bo'lmaydi, ya'ni ko'pincha uning jarangsiz jufti talaffuz qilinadi (*maktap, ozot* kabi). O'quvchilar fonetik bilimlariga asoslangan holda, jufti bor jarangli undoshlarning yozilishini quyidagicha tushuntiradilar:

– *Kitob* so'zi oxirida jufti bor undosh tovushni eshityapman, shuning uchun so'zni tekshirish kerak. Shu undoshdan keyin unli tovush eshitiladigan so'z tanlayman: *kitobi*. *Kitobi* so'zida *b* tovushi eshitilyapti, shuning uchun *kitob* so'zida *b* harfini yozaman.

Bunday muhokama yuritish uchun o'quvchilar quyidagi bilim va ko'nikmalarni egallashlari kerak:

1. Jufti bor jarangli va jarangsiz undosh tovushlarni ajratish.

2. So'z oxirida kelgan jufti bor jarangli undosh tovushning jarangsiz jufti eshutilishi, shuning uchun bunday so'zlarni tekshirish kerakligini bilish.

3. Undosh tovush unli tovushdan oldin kelganda, boshqa tovush bilan almashmasligini bilish. Undosh tovushdan so'ng unli tovush kelgan so'z tekshiruvchi so'z bo'la olishini bilish.

4. Tekshiruvchi va tekshiriluvchi so'zdagi undosh harfni taqqoslash (*kitobi – kitob, maqsadi – maqsad, maqsadga*).

Shunday qilib, o'quvchilar qanday so'zlar tekshirishni talab qilishi va uning sababini, qanday so'zlar tekshiruvchi so'z hisoblanadi va nima uchunligini bilishlari zarur.

O'qituvchi qanday so'zlar tekshirishni talab qilishini tushuntirish uchun jufti bor jarangli va jarangsiz undosh tovushi bo'lgan so'zlar ustida kuzatish o'tkazadi: *maktabim – maktab, tuzi – tuz* kabi.

O'quvchilar yozilishi talaffuzidan farq qiladigan so'zlarni va so'zdagi jarangsiz undosh tovush o'ziga mos harf bilan ifodalanishini taqqoslash bilan so'zning oxirida jufti bor undosh tovush kelsa, u so'z tekshirishni talab qilishiga ishonadilar. Tekshirishga tayangan holda, yozishga imkoniyat yaratish uchun o'quvchilar tekshiruvchi so'zni tekshiriladigan so'zdan doim oldin yozadilar: *avlodi – avlod, kitobi – kitob*.

1-sinfda o'quvchilar so'z oxirida tushib qoladigan tovushlar yuzasidan tushuncha beriladi. Bunda o'quvchilar so'zlarning talaffuzi bilan yozilishini taqqoslash orqali ularning imlosini bilib oladilar.

1-2-sinflarda bir xil undosh tovushlarning so'z o'rtasida va oxirida ketma-ket kelishi xususida ham bilim beriladi. Chunki o'quvchilar ona tili va boshqa darslarda bu kabi so'zlarga tez-tez duch keladilar.

Yuqorida mavzular o'rganilgach, undosh tovushlar va harflar yuzasidan bitta umumlashtiruvchi dars tashkil qilinadi. Biz Samarqand shahridagi 14-maktabda 1- sinfda undosh tovushlar va harflar yuzasidan dars tashkil qildik.

Dars namunasi.

M a v z u : Tovush va harf

Darsning maqsadi: a) tovushlar, ularning so'z ma'nolarini farqlashi, to'g'ri talaffuzi, belgilari, tovushlarning harflar bilan yozilishi, harflarning belgilari, grafik jihatdan to'g'ri shakllantirish haqidagi bilimlarini eslatish orqali mustahkamlash;

b) oila, uning a'zolariga hurmat bilan munosabatda bo'lishga odatlantirish, o'quvchilarning lug'atini *savlat, qissa, so'qmoq* so'zlari bilan boyitish, nutqini o'stirish.

Darsning turi: yangi bilim beruvchi dars.

Darsning metodi: suhbat metodi.

Darsning jihozi: tovushlar uchun katakchalar, kesma harf.

Darsning borishi:

1. "Ona tili" she'rini yod aytirish.

2. Tovushlar yuzasidan suhbat.

Chizmani kuzating, bu so'zda nechta tovush bor?

Bu so'z oila a'zolarini bildiruvchi so'z.

Qaysi so'z ekanini kim topadi? (*Ona*).

Ona so'zida nechta tovush bor? Shu so'zdagi ikkinchi tovushni boshqasi bilan almashtiring. (*Ota*).

Ona va *ota* so'zlarining ma'nosini qaysi tovushlar farqlab beryapti? (*n* va *t* tovushlari). *Aka* so'zida nechta tovush bor? (3 ta). Birinchi tovushni o'zgartirib yangi so'z hosil qiling. (*Uka*). So'zlarning ma'nosi nega o'zgardi? (Tovushlar o'zgargani uchun). Demak, tovushlar so'zning nimasini o'zgartiradi? (Ma'nosini).

Shu so'zlarning tovush tuzilishi chizmada tasvirlanadi. To'rtta so'zning tasviri bir xil. (Chunki 1 ta tovush uchun bitta katakcha olinadi) Lekin tovushlar har xil.

Soʻzda nechta tovush boʻladi? (Bitta: u, 2 ta: un; 3 ta: ota, 4 ta: xola va undan koʻp.)

Oila deganda kimlarni tushunasiz?

Ota va onangizga siz qanday murojaat qilasiz?

Akangiz, ukangiz bilan qanday gaplashasiz?

"Oʻzaro hurmat" degan soʻzning maʼnosini kim tushuntirib beradi?

— Men soʻz aytaman, siz shu soʻzda nechta tovush borligini topasiz. Bola. (4 ta tovush bor).

4 ta tovush borligini qanday topdingiz? (Eshitish orqali) Tovushlarni nima qilamiz? (Aytamiz va eshitamiz). *Xola, buva, buvi* soʻzlaridagi tovushlar ham aniqlatiladi.

Oʻquvchilar javobi umumlashtiriladi: Soʻzlar tovushlardan tuziladi. Soʻzda bitta va undan koʻp tovushlar boʻladi. Tovushlarni aytamiz va eshitamiz. Har bir tovush 1 ta katakcha bilan belgilanadi.

Oʻquvchilar fikrining xulosasi sifatida darslikdagi qoida oʻqitiladi. (Tovushlarni aytamiz va eshitamiz. Oʻzbek tilida 30 ta tovush bor).

3. Darslik bilan ishlash. 2-mashq sharti oʻqitiladi. Oʻquvchilar rasmda tasvirlangan narsa nomlarini yozadi-lar. Ulardagi harflar yuzasidan suhbat oʻtkaziladi.

Tovushlar yozuvda nima bilan ifodalanadi? (Harflar bilan). Harflarni nima qilamiz? (Yozamiz, koʻramiz, oʻqiymiz).

Yozgan soʻzlaringizdagi harflar sonini aniqlang. Har bir harf bitta tovush ifoda etayotganini aytadilar, soʻzlardagi soʻz maʼnosini farqlayotgan harfning tagiga chizadilar.

4. "Soʻz tuz va oʻqi!" oʻyini: Oʻquvchilarga oʻyin sharti tushuntiriladi: Men soʻz aytaman va uning shaklini xattaxtaga chizaman, siz uni oʻqib, koʻrsatilgan tovushni tushirib, yangi soʻz hosil qilasiz va shaklini xattaxtaga chizasiz.

Oʻyinga xulosa yasaladi: Soʻzdagi birorta tovush tushib qolsa ham soʻzning maʼnosi oʻzgaradi. Shuning uchun soʻzlarni yozganda

tovushni bildiruvchi birorta harfni tushirib qoldirmay yoki boshqasi bilan almashtirmay yozish kerak.

5. 3-mashq shartiga ko'ra bajariladi, *anhor-anor, bahor-baho, hunar-unar, dona-ona, don*.

Uyga vazifa so'ralayotganda so'zlarning adabiy-orfoepik talaffuzi ustida ham ishlanadi: *bahor, baho*; bu so'zlarning birinchi bo'ginidagi **a** tovushini **a** deb talaffuz qilish to'g'ri talaffuz sanaladi.

6. 4-mashq shartiga ko'ra uyda bajariladi: *qovun* so'zidagi **q** ni **s** bilan almashtirib (*ikki-ukki, mart-mard, so'qmoq-to'qmoq, savlat-davlat*) yozadilar, so'z ma'nosini o'zgartirayotgan harfning tagiga chizadilar. *So'qmoq, savlat* so'zlarining ma'nolari izohlab boriladi:

Savlat — insonning butun gavda ko'rinishi uning savlati deyiladi.

So'qmoq - bir kishi yuradigan yolg'izoyoq yo'l.

Uyda mashqni shu tarzda bajarish aytiladi.

7. Darsda o'rganilganlarga yakun yasash: Tovushlarni talaffuz qilamiz, eshitamiz. Ular so'z ma'nolarini o'zgartiradi. Shuning uchun so'zlarni yozganda aytilayotgan tovushni ifodalovchi harfni yozish kerak. Harflarni yozamiz, ko'ramiz, o'qiymiz.

Uyda *xola, qovun, sovun, mard, savlat* so'zlarining yozilishini bilib keling. Keyingi darsda lug'at diktant yozasiz.

8. O'quvchilarning darsda to'plagan ballari e'lon qilinadi.

2-sinfda "Tovushlar va harflar" mavzusi takrorlanadi. Unda ko'proq suhbat usulidan foydalaniladi.

Xulosa qilib aytganda, "Tovushlar va harflar" bo'limida beriladigan bilimlar o'quvchilarni so'zning tovush tarkibini, tovush va harfning farqli tomonlarini, talaffuzi va yozilishidagi munosabatlarni, tovushning so'z ma'nosini farqlashdagi xususiyatini bilib olishlarini ta'minlaydi.

Savol va topshiriqlar:

1.1-sinfda dastur talabiga ko'ra "Unli tovushlar va harflar" mavzusida qaysi unliharflar imlosi o'rgatiladi?

2. 1-sinfda dastur talabiga ko'ra "Undosh tovushlar va harflar" mavzusida qaysi unlilar imlosi o'rgatiladi?

3. 2-sinfda dastur talabiga ko'ra "Unli tovushlar va harflar" mavzusida qaysi unlilar imlosi o'rgatiladi?

4. 2-sinfda dastur talabiga ko'ra "Undosh tovushlar va harflar" mavzusida qaysi unlilar imlosi o'rgatiladi?

5. 3-sinfda "Tovushlar va harflar" bo'limida o'quvchilarda qaysi imloviy ko'nikmalar hosil qilinadi?

6. 4-sinfda "Tovushlar va harflar" bo'limi yuzasidan o'quvchilarda hosil qilinadigan bilimlarning amaliy ahamiyatini ayting.

“UNLI TOVUSHLAR VA HARFLAR” BO‘LIMINI O‘RGANISHDA IMLOVIY SAVODXONLIKNI SHAKLLANTIRISH

Reja:

1. Boshlang'ich sinfda o'rganiladigan "Unli tovushlar va harflar" mavzu o'ziga xos xususiyati.

2. 1-2-sinflarda "Unli tovushlar va harflar" bo'limi o'rganishda kuzatish, suhbat metodidan foydalanish.

3. 3-4-sinfda "Unli tovushlar va harflar" bo'limi o'rganishda mustaqil ish va izlanish metodlaridan foydalanish.

"Tovushlar va harflar" bo'limini o'rgatish jarayonida o'quvchilar o'zbek tilida 29 ta harf va 30 tovush borligini, tovushlarning turlarini, tovushlarning talaffuzi bilan imlosidagi farqni bilib oladilar. O'qituvchu nazariy bilimlar asosida o'quvchilarni tovushlarning so'z ma'nolarini farqlashdagi rolini, imloviy to'g'ri shakllantirish ko'nikmalarini hosil qilishga alohida e'tabor qaratishi lozim.

"Unli tovushlar va harflar" mavzu o'ziga xos xususiyati bilan alohida metodlarda o'rgatishni taqozo etadi.

Masalan, a va o unlisi, I va u unlisi, o va o' unlisi, ketma-ket kelgan unililari kuzatish, suhbat, muammoli o'qitishni, izlanish, amaliy mashq qilishni talab etadi.

3-4-sinfda "Unli tovushlar va harflar" bo'limi asosan takrorlangani uchun mustaqil ish metodidan, izlanish metodidan foydalanish yaxshi natija beradi. Bunda o'quvchilar faollashadi.

Masalan, 1-sinfda unli tovushlar va harflar savod o'rgatish jarayonida tanitirilgan. Lekin ularning so'z tarkibidagi talaffuzi va imlosiga to'xtalmagan. Shuning uchun ona tili darslarida ularning yangi qirralari o'rgatiladi. Unlilarning talaffuzi va imlosi o'rganiladigan dars bilan ularni mustahkamlovchi darsda qo'llanadigan metodlar bir xil bo'lishi yoki boshqa-boshqa metodlardan foydalanish mumkin. Suhbat metodi har ikkisida ham qo'llansa, muammoli metod birida qollanib, ikkinchisida undan foydalanish qiyinchilik tug'diradi. Quyida unli tovushlar va harflar o'rganiladigan dars namunalarini keltiramiz:

M a v z u : Unli tovushlar va harflar

Darsning maqsadi: Tovushlar ovoz va shovqinning ishtirokiga ko'ra 2 turga: unli va undosh tovushlarga bo'linishi, unli tovushlarning 3 ta belgisi: to'siqqa uchramasligini, cho'ziq aytilishi va ovozdan hosil bo'lishini eslatish va mustahkamlash. Unli tovushlarning so'z tarkibida to'g'ri talaffuzini va yozuvda imloviy va grafik to'g'ri ifodalashga o'rgatish; tarixiy obidalarni o'rganish va asrash, suvlarning inson hayotidagi ahamiyatini o'rgatish va uni toza saqlashda mas'ullikni his etishlariga erishish.

Dars turi: yangi bilim beruvchi dars.

Dars metodi: suhbat metodi.

Dars jihozi: kesma unli va undosh harflar, predmet rasmlari.

Darsning borishi.

1. O'tilgan mavzuni so'rash va mustahkamlash.

O'zbek tilida nechta tovush bor?

Ular yozuvda nimalar bilan ifodalanadi?

Tovushlarning nechta belgisi bor?

Harflarni nima qilamiz?

Tovush ko'pmi yoki harf ko'pmi? Nima uchun tovushlar ko'p?

2. Uyga berilgan 7-mashq o'qitiladi.

3. 8-mashqning matni doskaga yozib qo'yilgan bo'ladi. Matn yuzasidan quyidagicha suhbat o'tkaziladi.

She'rni o'qing. She'r nima haqida ekan? Nima uchun *bosh shahar, Shosh shahar, tinchlik qo'ng'irog'i, ozodlik kuyisan, mehrning o'chog'i, oftobning uyisan* deyilyapti? Ularning ma'nosini tushuntiring.

She'r kimning qalamiga mansub? Shu shoirning qaysi she'rini o'qigan edingiz?

Birinchi so'zda nechta tovush bor? (5 ta).

Shu so'zda nechta harf bor? (5 ta).

Tovushlarni nima qildingiz?

Harfiarni-chi?

Tovushlar nechta turga bo'linadi? (2 ga: unli tovushlar va undosh tovushlar). *Tuproq* so'zidagi unli tovushlar tagiga 1 ta chiziq: *tuproq*. Nima uchun bu tovushlar unli tovush deyiladi? So'zdagi undosh tovushlarni ayting. (t, p, r, q). Nima uchun bu tovushlar unli tovushlarga kiritilmaydi? (Og'izda to'siqqa uchraydi, qisqa aytiladi).

O'quvchilar javobi umumlashtirish jarayonida to'ldiriladi:

Unli tovushlar to'siqqa uchramagani uchun ovozdan hosil bo'ladi. Undoshlar to'siqqa uchraydi: p_ —2 ta lab birlashyapti, shu to'siq bo'ladi. To'siq bor joyda shovqin yuzaga keladi. Demak, tovushlar ovoz va shovqindan hosil bo'ladi. Shuning uchun tovushlar ovoz va shovqinning ishtirokiga ko'ra unli tovushlar va undosh tovushlarga bo'linadi.

Tovushlar nimalarning ishtirokiga ko'ra unli va undosh tovushlarga bo'linar ekan?

4. Yangi mavzuni mustahkamlash: 9-mashq.

Xattaxtaga ko'rgazma osib qo'yiladi. O'quvchilar ulardan 5 ta so'z tuzadi: *kun, tun, kuz, tuz, kut*. Shu so'zlarning hammasida qaysi unli ishtirok etganligi (u), so'z ma'nolarini qaysi tovush farqlayotgani (*k, t*) so'raladi. Tuzgan so'zlarini daftarlariga yozadilar.

— Unlini o'zgartirib yangi so'z tuza olasizmi?

— *Kon, ko'n, to'n, tez, kit* va hokazo.

Demak, tovushlar so'zning ma'nosini o'zgartirib yuborar ekan. Shuning uchun so'zlarni to'g'ri yozish lozim, o'quvchilar *kun, tun, kuz, tuz, kut* so'zlaridagi **u** unlisining tagiga chizadilar. U unlisi bo'lmasa shu so'zlarni tuzib bo'larmidi? — savoliga javob beradilar.

5. Uyga 10-mashq beriladi. Matn o'qitiladi. Uning nima haqida ekanligi (Sherdor madrasasi, Samarqand, Yalangto'sh Bahodir haqida) so'raladi. Tarixiy obidalarimiz bizga o'tmishimiz haqida ma'lumot berishi aytiladi. Husnixat bilan xatosiz ko'chirib, unlilar tagiga chizadilar.

6. Dars yakunlanadi: Bugun qaysi tovush va harflarni o'rgandik? Ular nimalardan hosil bo'ladi? O'zbek tilida nechta unli bor? Unlisiz so'z hosil bo'ladimi?

7. O'quvchilarning reyting ballari e'lon gilinadi.

M a v z u : Unli tovushlar va harflar (mustahkamlash)

Darsning maqsadi: Unli tovushlar va unli harflar haqidagi bilimlarini aniqlash, **u** va **i** unlilarining so'z tarkibida to'g'ri talaffuzi va imlosini o'rgatish, lug'atini boyitish, vatan tuyg'usini shakllantirish, uni sevish va qadrlashga o'rgatish.

Dars turi: mustahkamlash darsi.

Darsning metodi: suhbat, muammoli metod.

Darsning jihozi: jadvallar, narsa rasmlari.

Darsning borishi.

1. Uy vazifasini tekshirish, o'quvchilar bilimini aniqlash.

2. Doskadagi so'zlarni to'g'ri talaffuz bilan o'qing. *Bahor, baho, shavla, navbatchi, Kamol.*

Shu soʻzlarning birinchi boʻgʻinida qaysi tovush aytiladi?

Shu tovushni yozuvda qaysi harf bilan yozasiz?

3. Lugʻat diktant. Ogʻzaki tahlil qilingan *bahor, baho, shavla, navbatchi, Kamol* soʻzlari aytib turib yozdiriladi. Yozganlarini doskaga qarab tekshiradilar, **a** unlisining tagiga chizadilar.

4. Darslik bilan ishlash. Oʻquvchilarga **u** unlili soʻzlarning yozilishini oʻrgatish.

15-mashqning sharti oʻqitiladi. Oʻquvchilar diqqati *chumchuq, chugʻurchuq, Tursun* soʻzlarining aytilishi va yozilishiga qaratiladi. Xato yozishlari mumkin boʻlgan harfning tagiga chizdiriladi.

Oʻquvchilarga *bor* soʻziga qarama-qarshi maʼnoli soʻz toptiriladi.

5. Yangi mavzuni tushuntirish: Qush rasmlari koʻrsatiladi, nomi ayttiriladi: *burgut, chumchuq, boyqush, bulbul, qirgʻovul*.

Oʻquvchilar talaffuziga diqqat qaratiladi: (burgit, chumchiq, bulbil, boyqish, qirgʻovil).

Darslikdagi 16-mashqdan shu soʻzlarni yozilgandek oʻqish topshirigʻi beriladi. Ularning yozilishi bilan oʻqilishi taqqoslanadi. Xulosa chiqariladi: **u** unlisi soʻzning birinchi va ikkinchi boʻgʻinida keladi. Ikkinchi boʻgʻinda kelgan **u** unlisi **i** tovushi kabi aytilar ekan. Yozuvda esa **u** unlisi yozilar ekan.

Oʻquvchilar diqqati „Berilgan soʻzlarning ikkinchi boʻgʻinida **u** yozilishini bilib oling" topshirigʻiga qaratiladi.

Bolalar mashqda berilgan soʻzlarni koʻchirib, **i** tarzida aytilgan **u** unlisining tagiga chizadilar. U unlisining yozilishini bilib oling: *bulbul, burgut,...*

Qirgʻovul soʻzining birinchi boʻgʻinidagi **i** unlisi qisqa aytilishi, lekin yozuvda yozilishi yuzasidan suhbat oʻtkaziladi.

Xulosa chiqariladi: baʼzi soʻzlarda **u** unlisi **i** tarzida talaffuz qilinadi, shunday soʻzlamida xato yozib qoʻyish mumkin, shuning uchun ularning yozilishini esda saqlash lozim.

6. Qushlarning foydasi haqida suhbat:

Qizilishton dov-daraxtlardagi qurt-qumursqalarni terib yeb, tabiatni asraydi.

Quzg'un kasallik tarqatuvchi o'laksalarni yeb, inson va hayvonlarning hayotini saqlab qoladi...

7. "To'g'risini top!" o'yini: o'qituvchi birinchi va ikkinchi bo'g'inida **u** yoziladigan so'zlar bilan 2-bo'g'inida **i** yoziladigan so'zlarni aralashtirib aytadi: O'quvchilar **u** yozilsa kesma harflari ichidan **u** ni, **i** yozil-sa **i** harfini ko'rsatadilar. Kim noto'g'ri aytsa, shu so'zni doskaga yozadi. Noto'g'ri yozsa o'rtoqlari to'g'rilaydi.

8. Uyga vazifa: lug'at diktantga tayyorlanib kelish. Buning uchun mashqlarda berilgan so'zlarning qaysilarini xato yozib qo'yish mumkin bo'lsa, ularning yozilishini o'rganib kelasiz.

17-mashqni shartiga ko'ra bajarish: *chumchuq, sovuq* so'zlaridagi nuqta o'rniga **u** unlisini qo'yib ko'chiradilar. Keyingi darsda o'quvchilar bilan uy vazifasi ustida quyidagicha ishlanadi.

Qopti so'zining aslida qanday yozilishi so'raladi: *qolibdi*. Shoir she'r talabiga ko'ra og'zaki nutqdagi shaklini yozganligi aytiladi.

Qushlarga g'amxo'rlik yuzasidan suhbat o'tkaziladi. Qushlar haqida bilgan she'rlari aytiriladi.

Sovuq so'ziga qarama-qarshi ma'noli so'z toptiriladi: *issiq*.

9. Darsni yakunlash: unli tovushlarni ayting. Qaysi unlilar so'z tarkibida boshqacha talaffuz qilinishi mumkin? (u unlisi **i** bo'lib aytilishi mumkin).

I unlisi qanday aytilar ekan? (So'z tarkibida qisqa aytilishi mumkin. Uni tushirib qoldirsak, xato bo'ladi).

10. O'quvchilarni rag'batlantirish.

Xulosa qilib aytganda, "Unli tovushlar va harflar" mavzusini o'rganish darslarida o'quvchilarni faollashtiradigan metodlardan foydalanish yaxshi samara beradi.

Boshlang'ich sinflarda "Unli tovushlar va harflar"ga doir mavzularni o'rganish darslarini tashkil etish bo'yicha olib borgan izlanishlarimiz natijasida quyidagi kabi umumiy xulosalarga keldik:

1. Bolalarga ona tilidan bilim berish, ko'nikma va malakalarni shakllantirish ijtimoiy hayotda juda jiddiy masalalardan hisoblanadi. Chunki xalqning bilimliligi va savodxonligi mustaqillik uchun, siyosiy onglik uchun, madaniyat uchun kurash quolidir.

2. Ona tili darslarining samaradorligini oshirishda darsning turiga, o'rganiladigan mavzuning tabiatiga e'tabor berish, ularni tashkil etishda metodlarni to'g'ri tanlash imkonini beradi.

3. "Unli tovushlar va harflar"ga doir mavzularni o'rganish darslarining samaradorligini oshirish unda o'quvchilarni faollashtiradigan, mantiqiy fikrlashga undaydigan metod va usullarni, mashqlar tizimini ishlab chiqishni taqozo etadi.

4. "Unli tovushlar va harflar"ga doir umumlashtiruvchi dars oldiga qo'yilgan vazifalarni muvaffaqiyatli amalga oshirish uchun o'qituvchi kundalik mashg'ulotlarda foydalanilgan juda ko'p materiallardan har bir mavzu uchun juda muhim va harakterlilarini tanlaydi, o'quvchilar mustaqil xulosa chiqara olishlariga va o'z fikr-mulohazalarini mustaqil ravishda bayon etishlariga imkoniyat yaratadi.

5. Boshlang'ich sinflarda unli tovushlar va harflar yuzasidan o'tkaziladigan darslarning maqsadi o'quvchilarning unli va harflar, ularni so'z tarkibida to'g'ri qo'llashni, unli tovushlarning o'zgarishi bilan bog'liq hodisalarni, o'quvchilar yozilishi talaffuzidan farq qiladigan so'zlardagi tovushni o'ziga mos harf bilan ifodalanishini taqqoslash bilan, imlo lug'atiga qarab tekshirishga tayangan holda imlosini anglab olishlariga, so'zlarni bir satrdan ikkinchi satrga bo'g'inlab ko'chirishni amaliy egallashlariga erishish va ularning o'zaro aloqadorligini tushunishlarini ta'minlashdir.

Savol va topshiriqlar:

1. Boshlang'ich sinfda o'rganiladigan "Unli tovushlar va harflar" mavzuni o'rganishda qaysi metodlar samarali deb o'ylaysiz?

2. Savod o'rgatish jarayonida ham imlo o'rgatuvchi mashqlar o'tkaziladimi?

3. 1- sinfda suhbat metodining afzalliklarini misollar bilan asoslab bering.

4. 1-2-sinflarda "Unli tovushlar va harflar" bo'limi o'rganishda kuzatish, suhbat metodidan qanday foydalaniladi?

5. 3-4-sinfda "Unli tovushlar va harflar" bo'limi o'rganishda mustaqil ish tashkil etish namunasini ko'rsating.

6. 3-4-sinfda "Unli tovushlar va harflar" bo'limi o'rganishda izlanish metodini tashkil etish namunasini ko'rsating.

BOSHLANG'ICH SINIF O'QUVCHILARINI YOZILISHI QIYIN SO'ZLARNI YOZISHGA O'RGATISHGA QO'YILADIGAN TALABLAR

Reja:

1. Og'zaki va yozma nutqning savodliligi tushunchalari.
2. Yozma nutqning savodliligini o'zlashtirishdagi qiyinchiliklar.
3. Imloviy savodxonlikni shakllantirish borasidagi muammolar.
4. Yozilishi qiyin so'zlarni yozishga o'rgatishga qo'yiladigan talablar.

Savodxonlik masalasining dolzarbligi shundaki, maktab o'quvchilari va o'qituvchilaridan tashqari, oliy o'quv yurti talabalari va o'qituvchilari yozma nutqida ham imloviy xatolar uchraydi. Vaholonki, imloviy savodxonlik jamiyat a'zolari uchun muhim amaliy ahamiyatga ega. Fikrni ixcham va to'g'ri ifodalash uchun har bir madaniyatli xalq va uning har bir a'zosidan imloviy va punktuatsion savodxonlik talab etiladi. "Yozma nutqning savodliligi" degan fikrni bir tomonlama tushunmaslik lozim. Bunda fikr mazmunini ifodalovchi so'zni to'g'ri tanlash, ularni gap

strukturasida o'rinli qo'llash, ortiqcha ko'p so'zlilikka yo'l qo'ymaslik, fikrni ixcham aniq ifodalay bilish, fikrlarning mantiqiy izchilligi: mavzuni yoritishda nutqni to'g'ri boshlash, davom ettirish, yakunlash va boshqalar nazarda tutiladi. Boshlang'ich sinflarda bunday savodxonlikka erishish doimiy ravishda maqsadga yo'naltirilgan ishlar olib borilishini taqozo etadi.

Boshlang'ich sinf ona tili dasturining "Fonetika, grammatika, to'g'ri yozuv va nutq o'stirish" bo'limining "Tovushlar va harflar" qismida " 1-2-sinflarda ... tovushlar va harflar, unli va undosh tovushlar, ularning harfiy ifodasi; bo'g'in, jarangli va jarangsiz undosh tovushlar haqida tushuncha beriladi. Bolalar shu bilimlar asosida aytilishi va yozilishida farq qiladigan so'zlar; *a* va *o*, *u* va *i* tovushli so'zlarning aytilishi va yozilishi; so'z oxirida kelgan jarangli *b* va *d* undoshlarining jarangsiz jufti *p* va *t* undoshi eshitilsa ham, *b* va *d* harfining yozilishi; ayrim so'zlar oxirida kelgan *d* va *t* undoshlarining talaffuzda tushib qolishi, ammo yozuvda saqlanishi; yonma-yon kelgan ikki bir xil undoshli so'zlarning aytilishi va yozilishini bilib oladilar.

3-4-sinflarda esa tovushlar va harflarga oid bilimlar chuqurlashtiriladi, mustahkamlanadi. So'zlarni tovush-harf tomonidan tahlil qilish takomillashadi, bolalarda nutqni eshita olish qobiliyatini o'stirishga e'tibor kuchaytiriladi. Bular o'z navbatida, o'quvchilar savodxonligini oshiradi, xatosiz ko'chirib yozish, eshitib yozish, yozganlarini mustaqil tekshirish ko'nikmalarini o'stiradi"¹ degan talablar qo'yilgan.

"So'z turkumlari" bo'limi o'rganilganda "4-sinfda o'quvchilar otlarning egalik qo'shimchalari bilan qo'llanishi, kelishik qo'shimchalari bilan turlanishini va asosiy so'roqlariga qarab ularning bir-biridan farqlanishini, kelishik qo'shimchalarining yozilishini; sifat yuzasidan o'rganilganlar takrorlanib, *qip-qizil*, *yum-yumaloq* kabi sifatlarning yozilishini; son, uning ma'nosi, miqdor va tartib sonlar, ularning so'roqlari, tartib sonlarning yozilishini;

¹ Boshlang'ich ona tili ta'limining davlat ta'lim standarti va o'quv dasturi. –T.: 2008. 17-bet.

kishilik olmoshlari, ularning uch shaxsda, birlik va ko'plik sonda qo'llanishini, kelishiklar bilan turlanishini o'rganadilar. Bu sinfda o'quvchilarga fe'llarning tuslanishi (shaxs-son qo'shimchalari bilan o'zgarishi) haqida tushuncha beriladi, uch: o'tgan, hozirgi, kelasi zamonda qo'llanishi, o'tgan zamon qo'shimchasi (-di)ning aytilishi va yozilishi, qo'shma fe'llar va ularning yozilishi o'rgatiladi"¹ deyiladi.

Hozirgi kunda imloviy savodxonlikni shakllantirish borasida ko'pgina hal qilinishi kerak bo'lgan muammolar mavjud bo'lib, ular quyidagilar deb ko'rsatiladi X. G'ulomovanning "Boshlang'ich sinf o'quvchilarning imloviy savodxonligini shakllantirish" maqolasida:

1. O'qituvchining imloviy savodxonligi ustida doimiy ravishda ishlashi borasida rejali ishlar belgilab olinmog'i lozim.

2. Imloviy savodxonlikni shakllantirish ona tili darslarining eng muhim vazifasi sanalishi hammamizga ayon. Lekin imloga o'rgatish matematika, tabiat, musiqa, mehnat, jismoniy tarbiya o'qituvchilarining ham vazifalari doirasiga kiradi. Chunki matematika darsida shu fanga oid atamalar uchraydi, ular ona tili darslarida qo'llanmasligi mumkin. Ular ustida matematika darslarida ishlanishi lozim. Demak, savodxonlikni shakllantirish o'qitiladigan barcha fanlarning vazifasiga kiradi.

3. Boshlang'ich sinf o'quvchilarining imlosini bilishlari zarur bo'lgan so'z minimumi va so'z maksimumi belgilab olinmagan. Buni belgilash tamoyillari ham haligacha ishlab chiqilmagan. Boshlang'ich sinflar ona tili dasturida ham bu muammo to'la hal qilinmaganligi ko'zga tashlanmoqda. 4-sinf o'quvchilari imlosini bilishlari kerak deb berilgan so'zlar 1- sinf dasturida ham berilgan. Sinflar bo'yicha imlosi ustida ishlanadigan so'zlarni belgilashda qaysi tamoyilga asoslanilganligi noaniq bo'lib qolgan.

4. Bundan tashqari, imloga o'rgatishning qo'shimcha vositalari ham borki, ularga "Imlo lug'ati" kiradi. Boshlang'ich sinflar uchun "Imlo lug'ati" 1973- yilda S.Ziyomova tomonidan yaratilgan edi.

¹ Boshlang'ich ona tili ta'limining davlat ta'lim standarti va o'quv dasturi. –T.: 2008. 18-bet.

Amaldagi imlo qoidalariga ko'ra yangi imlo lug'atini yaratish vaqti yetdi¹.

Biz boshlang'ich sinf o'quvchilari yozma nutqini kuzatdik va ular yo'l qo'yadigan imlo xatolarning kelib chiqish sababini aniqladik. Imlo xatolarning kelib chiqish sababini aniqlamasdan turib, imloviy savodxonlikni shakllantirish haqida gap bo'lishi mumkin emas.

“Ta’lim to’g’risida”gi qonunda ham *“Boshlang’ich ta’lim umumiy o’rta ta’lim olish uchun zarur bo’lgan savodxonlik, bilim va ko’nikma asoslarini shakllantirishga qaratilgandir”*, deyiladi. Shundan kelib chiqqan holda “Boshlang’ich sinflarda ona tili ta’limining maqsadi, vazifalari sifatida DTSda quyidagilar belgilab berilgan:

- ...bolaning tafakkur qilish faoliyatlarini kengaytirishga, erkin fikrlay olish, o’zgalar fikrini anglashi, o’z fikrini og’zaki va yozma ravishda bayon qila olishi, jamiyat a’zolari bilan erkin muloqotda bo’la olish ko’nikma va malakalarini rivojlantirish;

- ...o’z fikrini savodli, mantiqiy izchillikka rioya qilgan holda bayon eta olishga o’rgatish;

- fikrni yozma bayon etish bo’yicha belgilangan quyidagi ko’nikmalarni egallash:

- a) fikrning mantiqiy izchillikda ifodalanganligi;

- b) tavsifning mavzuga muvofiqligi va mukammalligi;

- v) tavsifda tilning ifoda vositalaridan foydalanish darajasi;

- g) imloviy savodxonlikni egallashlariga erishish².

Imloviy malakaning psixologik tabiatidan kelib chiqib, kichik yoshdagi o’quvchilarda imloga oid malakani shakllantirish ustida ishlash usullari va ish turlarini belgilab olishda imloviy malakaning xususiyatlari hisobga olinishi zarur.

¹X.G`ulomova. –T.: Pedagogik ta`lim. 2002. 5-son. 36–bet.

² Boshlang’ich ta’lim bo’yicha yangi tahrirdagi Davlat ta’lim standarti.//“Boshlang’ich ta’lim”, 2005.– № 5. 5-bet

“Imloviy malaka maxsus nutq malakasidir. To‘g‘ri yozuv – maxsus nutq faoliyati; yozuv ham murakkab harakat bo‘lib, uning asosida nutq yotadi. Imloviy malaka nutq faoliyatining komponenti sifatida gapni sintaktik jihatdan to‘g‘ri tuzish, so‘zni uslubiy aniq qo‘llashni ham o‘z ichiga oladi“¹.

Imloviy malaka uzoq davom etadigan mashqlar jarayonida yaratiladi va so‘zni fonetik tomondan tahlil qilish, uning morfemik tarkibini aniqlash ko‘nikmasi kabilarga asoslanadi. To‘g‘ri yozuv malakasining shakllanishi uchun o‘quvchidan fikrlash faoliyati talab etiladi. Biror to‘g‘ri yozuv hodisasini o‘zlashtirish uchun o‘quv va yodda saqlashgina emas, balki analiz va sintez ham tatbiq etiladi. Bunda grammatik va imloviy hodisalarning o‘xshash va farqli tomonlarini aniqlash uchun taqqoslash usulidan foydalanish hamda so‘z va so‘z shakllarini ma‘lum grammatik yoki grafik guruhlariga ajratish, muayyan tizimga solish, tushuntirish va isbotlash mashqlaridan foydalanish muhim o‘rin tutadi.

Shunday qilib, orfografiyani o‘rgatishda, grammatikani o‘rgatish kabi, o‘quvchilarning analitik-sintetik faoliyatini asta takomillashtira borish talab etiladi.

O‘quvchilarda to‘g‘ri yozuv malakasini shakllantirish grammatik nazariyani va imlo qoidasini o‘zlashtirishga asoslanadi. Imlo qoidalari bir so‘znigina emas, balki umumiylik mavjud bo‘lgan butun so‘zlar guruhining yozilishini tartibga soladi. Bu xususiyati bilan u qoida xat yozuvchini har bir so‘zni yodda saqlash, xotirlashdan qutqaradi va qoidaga amal qilib, belgilangan me‘yorga muvofiq butun so‘zlar guruhini yozish imkonini yaratadi. Imlo qoidasi grammatik umumiylik asosida birlashgan so‘zlarning yozilishini bir xillashtiradi. Bu yozma ravishdagi aloqani yengillashtiradi va imlo qoidalarining ijtimoiy ahamiyatini ta‘kidlaydi.

¹K.Qosimova,S.Matchonov,X.G‘ulomova,SH.Yo‘ldosheva,SH.Sariev. Ona tili o‘qitish metodikasi.-T.:Noshir. 2009. 286-bet.

Imlo qoidalarini grammatik, fonetik, soʻz yasalishiga oid materiallarni maʼlum darajada bilmasdan turib oʻzlashtirish mumkin emas. Grammatik nazariya imlo qoidalari uchun poydevor hisoblanadi. Shuning uchun boshlangʻich sinflarda imlo qoidasi shu qoidaga asos boʻladigan grammatik nazariyaga bogʻliq holda oʻrganiladi. Masalan, shakl yasovchi qoʻshimchalarning yozilishi haqidagi qoidalar “Ot”, “Sifat”, “Son”, “Kishilik olmoshlari”, “Feʼl” mavzulari ichiga kiritilgan. Materialning bunday joylashtirilishi grammatika bilan orfografiyani bir-biriga bogʻliq holda oʻrganishni taʼminlaydi.

Imlo qoidasi bevosita grammatik nazariya elementlaridan soʻng oʻrganiladi. Masalan, otlarning kelishiklar bilan turlanishi oʻrganilgach, kelishik qoʻshimchalarining yozilishi haqidagi koʻnikma shakllantiriladi. “Sifat” mavzusini oʻrganish *-roq* qoʻshimchasining va *qip-qizil, yum-yumaloq* kabi sifatlarning yozilishiga, “Feʼl” mavzusini oʻrganish boʻlishsizlik (*-ma*) va oʻtgan zamon (*-di*) qoʻshimchalarining yozilishiga zamin yaratadi. Imlo qoidalarini oʻrgatishga bunday yondashish boshlangʻich sinflarda barcha orfografik materiallarni oʻrganishda asos hisoblanadi.

Imlo qoidalari ustida ishlash – murakkab jarayon, qoidaning mohiyatini ochish, oʻquvchilarning qoida ifodasini oʻrganib olishlari, qoidani yozuv tajribasiga tatbiq etish uning asosiy komponentlari hisoblanadi.

Qoida mohiyatini ochish qoida soʻzning qaysi qismini, qaysi soʻz turkumi yoki grammatik shaklni yozishni boshqarishini, bunda qaysi belgilar yetakchi ekanini tushuntirish demakdir. Oʻquvchilarni qoida bilan tanishtirish uchun material tanlashda oʻqituvchi bu yetakchi belgilarni albatta hisobga oladi.

Qoida ifodasi ustida darslik boʻyicha ishlanadi. Bunda oʻquvchilarning qoida tarkibini anglab yetishlari ahamiyatlidir. Shuning uchun darslikdagi qoida qismlarga boʻlinadi Oʻquvchilar oʻrganilgan qoidaga misol aytish va xilma-xil mashqlarni bajarish

yo'li bilan uni yangi til materialiga, ya'ni yozuv tajribasiga tatbiq etadilar.

Qoida ustida ishlash metodikasi shu qoidaning xarakteriga qarab tanlanadi. Masalan, bo'lishsizlik qo'shimchasi (-*ma*) ning yozilishini deduktiv yo'l bilan o'rgatish mumkin. Jo'nalish kelishigi qo'shimchasi (-*ga*) ning oxiri -*k* bilan tugagan otlarga -*ka*, -*q* bilan tugagan otlarga -*qa* shaklida qo'shilishi haqidagi qoidani indukativ yo'l bilan tushuntirish maqsadga muvofiq.

O'quvchilar qoidadagi asosiy fikrni ajratishga yordam beradigan vazifalarni bajarsalar, uni o'zlashtirish birmuncha qulay bo'ladi. Chunki bolalar aniq material bilan ishlaydilar va uni tahlil qilish vaqtida qoidaning muhim qismlarini ajratadilar, qoidani ongli o'zlashtiradilar. Nimanidir, masalan, so'zlarning talaffuzi va yozilishini, so'z turkumlarini, so'z qismlarini bir-biriga taqqoslash o'quvchilarning aqliy faolligini oshiradi. Bunda yana qoidaning ajratilgan belgisini aniq yozib ko'rsatish ham ahamiyatli hisoblanadi. Qoidada aks ettirilgan muhim fikrni ajratishga o'qituvchining savollari yordam beradi. Bu savollar, o'z navbatida, qoidani shakllantirish rejasi ham hisoblanadi.

Qoida ustida jamoa bo'lib ishlash bilan birga, darslikdan foydalanib, mustaqil ishlash usulini qo'llash ham mumkin.

Yangi qoidani o'zlashtirishda o'rganilgan bilimlarga suyaniladi. Buning uchun yangi qoida ilgari o'rganilgan qoidalar bilan bog'lanadi. Bunda qarshi qo'yish yoki taqqoslash usulidan foydalaniladi va o'xshash tomonlari aniqlanadi. Masalan, tushum kelishigi qo'shimchasining yozilishini o'zlashtirishda u ilgari o'rganilgan qaratqich kelishigi qo'shimchasining yozilishi bilan taqqoslanadi va tushum kelishigi qo'shimchasi otning fe'l tomonidan boshqarilishini bildirishi aniqlanadi.

Qoidani bilib olish o'quvchilarda u haqdagi aniq tasavvurning mavjudligiga bog'liq. Qoida asosida hosil bo'lgan aniq tasavvur so'zlarda ifodalanadi. Shuning uchun o'quvchilardan qoidani quruq

yodlab berish talab etilmasligi, balki soʻzni toʻgʻri yozishdagi xususiyatlar aniq material misolida qayta tushuntirilishi lozim.

Imloga oid mashqlar imloviy ziyraklik koʻnikmasini shakllantirishga, tegishli oʻrinda qoidani tatbiq qilishga, mashqlarning qismlari oʻrtasidagi bogʻlanishni belgilash, ularni umumiy va yagona faoliyat tizimiga kiritishga, oʻquvchilar uchun qoidaning mohiyatini aniqlash va uni shakllantirishga qaratiladi. Qoidani tatbiq qilish davridagina uning mazmuni chuqurroq oʻzlashtiriladi.

Metodikada imloga oid mashqlarga:

- 1) grammatik-orfografik tahlil;
- 2) koʻchirib yozuv;
- 3) diktantlar;
- 4) leksik-grammatik tahlil;
- 5) bayonlar kiradi.

Grammatik-orfografik va leksik-orfografik tahlilda orfografiyaning grammatika va leksika bilan bogʻlanishi, koʻchirib yozuv va diktantda oʻquvchilar faoliyatini belgilaydigan omillar, xususan, koʻchirib yozuvda koʻruv va qoʻl harakati uquvi, diktantda eshituv uquvi hisobga olinadi.

Koʻchirib yozuv koʻrib idrok qilingan soʻz, gap va matnni yozma shaklda ifodalashdir. Boshlangʻich sinflarda husnixat va imlo qoidalariga rioya qilib, tuzatishlarga yoʻl qoʻymay va tartibli, harflarni tushirib qoldirmay, oʻrnini almashtirmay, tinish belgilarini toʻgʻri qoʻllab koʻchirib yozuv koʻnikmasi shakllantirilishi kerak. Oʻquvchilarda bu koʻnikmani hosil qilish maqsadida oʻqituvchi yozuv daftaridagi soʻz va gaplarni koʻchirib yozuv mashqini izchillik bilan uyushtirib boradi.

Ona tili darslarida oʻquvchilar soʻzning maʼnosi, talaffuzi, imlosi, usulubiy qoʻllanishi bilan yoshlariga mos tarzda tanishtirib boriladi. 1-sinf oʻquvchilari darslikdagi soʻz va iboralarga birinchi marta duch kelayotgan boʻlishi mumkin.

Bu soʻz yangi paydo boʻlgan soʻz boʻlmasa ham, oʻquvchi uning maʼnosini va imlosini bilmaydi, demak, oʻquvchi uchun yangi soʻz hisoblanadi.

Masalan, 1-sinf “Ona tili” darsligida *xabib (doʻst), darparda (oyna oʻrniga **shaffof** qogʻoz yopishtirilgan deraza parda), magʻrur(kekkaygan, magʻrur-kamtar), kamol (har tomonlama yetuk, toʻkis, kamol topmoq - xazon boʻlmoq), xaroba (qarovsiz qolgan vayrona), qardosh (doʻst, birodar, qarindosh-urugʻ), safdosh (harbiy xizmatda birga, tashkilotda birga), qasr (hashamatli saroy, koʻshk)* kabi soʻzlarga duch keladilar. Oldin bunday soʻzlarning maʼnosi izohlanishi kerak, shundan soʻng ularning imlosi ustida ishlanadi. Bunday ishlash oʻquvchilarda soʻzlarning maʼnolari va imlosiga nisbatan sezgirlikni yuzaga keltiradi. Yuqorida keltirilgan soʻzlarning imlosini 1-sinf oʻquvchilarining oʻzlashtirishlari majburiy boʻlmasa-da, darslikda qoʻllangan soʻzlarning imlosi ustida ishlab oʻtish lozim deb hisoblaymiz.

Xulosa qilib aytganda, boshlangʻich sinfdagi oʻquvchilarga imlo qoidalarini oʻrgatishda savodxonlikning ijtimoiy-maʼnaviy tomonidan, maktab oldiga qoyilgan vazifa hamda talablardan kelib chiqish, imloviy malakani shakllantirishdagi qiyinchiliklarni hisobga olib, uni oʻrgatish usullarini toʻgʻri tanlash hamda tadbiq etish zarur.

Savol va topshiriqlar:

1. Ogʻzaki va yozma nutqning savodliligi tushunchalarini izohlang.

2. Yozma nutqning savodliligini oʻzlashtirishda qanday qiyinchiliklar mavjud?

3. Imloviy savodxonlikni shakllantirish borasidagi muammolarni izohlang.

4. Yozilishi qiyin soʻzlarni yozishga oʻrgatishda qaysi mashq turlaridan foydalaniladi?

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 29-apreldagi "O'zbekiston Respublikasi Xalqta'limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish kontseptsiyasini tasdiqlasht o'g'risidagi PF – 5712- sonli Farmoni. QHMMB: 0619/5712/3034-con, 29 04. 2019.

2. Boshlang'ich ta'lim bo'yicha yangi tahrirdagi Davlat ta'lim standarti. // "Boshlang'ich ta'lim", 2005. – № 5. 5-bet.

3. Davlat ta'lim standarti va o'quv dasturi. –T.: 2017.

4. Sh. Shoabdurahmonov va b. Hozirgi o'zbek adabiy tili. –T.: O'qituvchi. 1980.

K. Qosimova va b. Ona tili o'qitish metodikasi. –Toshkent: Noshir. 2009.

5. O'zbek tili grammatikasi. 1-jild. –T.: Fan. 1975.

6. M. Mirzayev, S.Usmonov, I.Rasulov. "O'zbek tili. –T.: O'qituvchi. 1976..

7. H. Jamolxonov. O'zbek tili. –T.: 2008.

8. M.Hamroyev va . Ona tili. –T.: "Iqtosod moliya" nashriyoti, 2007.

9. R.Ikromova, A.Azizova, D. Muhamedova.. Ona tili. –T.: O'qituvchi. 1980.

10. M. Mirzayev, S.Usmonov, I.Rasulov. "O'zbek tili. –T.: O'qituvchi. 1976.

11. R.Ikromova, A.Azizova, D. Muhamedova.. Ona tili. –T.: O'qituvchi. 1980.

12. Qosimova K. 5-sinfonatilidarslaridalug'atustidaishlash–T.: CHo'lpon, 1988.

13. Qosimova K., Matchonov S. va b. Ona tili o'qitish metodikasi. Boshlang'ich ta'lim fakulteti talabalari uchun darslik. –T.: Noshir, 2009.

14. Qosimova K., Matchonov S. va b. Ona tili o'qitish metodikasi. Boshlang'ich ta'lim fakulteti talabalari uchun darslik. –T.: Nizomiy nomidagi TDPU, 2012.

15. Ne'matovH., G'ulomovA., ZiyodovaT. O'quvchilar so'z boyligini oshirish. (O'qituvchilar uchun metodik qo'llanma.) -T.: RTIMM, 1995.
16. MahmudovN. O'qituvchinutqimadaniyati.- T.: AlisherNavoiynomidagiO'zbekistonMilliykutubxonasi, 2009. - 12-31 b.
17. Matchonov S., G'ulomova X. Nutq madaniyati. // Boshlang'ich ta'lim. 2000. -№1. -8-10-b.
- 18.MahmudovN. Nutqboyliqi// Umum filologik tadqiqotlar: muammolar va yechimlar:Tezis shaklidagi maqola. -Jizzax: 2011.
19. Matchonov S., G'ulomova X., Suyunov M., Boqiyeva H. Boshlag'ich sinflarda o'qish darslarini pedagogik texnologiyalar asosida tashkil etish.-T.: Yangiyo'l poligraf servis, 2008.
20. Hamroyev A. Ona tili ta'limida o'quvchilarning ijodiy faoliyatini loyihalashtirish. Ped. fan. dok. diss. - Toshkent, 2020.
21. Hamroyev G'. Umumiy o'rta ta'lim tizimida fonetikaga doir o'quv materiallarining metodik ta'minotini takomillashtirish. Ped. fan. fals. dokt. (PhD) diss. avtoreferati. - Samarqand: 2019.
22. Isroilova R. Boshlang'ich sinf ona tili darslarini loyihalash jarayonida o'quvchilarni faollashtirish texnologiyasi. -Ped. fan.fal.dok.(PDs). -Buxoro. 2020.
23. Q.Abdullayeva, S.Rahmonbekova. Diktantlar to'plami. -T.: "Niso poligraf" nashriyoti. 2012.
24. AbdullaevaQ. Birinchi sinfda nutq o'stirish. -T.: O'qituvchi, 1968.
- 25.AbdullaevaQ.,SHodmonovaSH.,Yo'ldoshevaSH.Savod o'rgatish metodikasi. -T.: O'zbekiston, 1996.
26. Abdullayev Y, Yo'ldoshev Sh "Yangi alifbo va imlo" Toshkent "O'qituvchi" 2000.
27. G'ulomov A., QodirovB. Ona tili o'qitish metodikasi. -T.: O'qituvchi, 1998.

28. G'afforova T., G'ulomova X. 1-sinfda ona tili darslari. –T.: Taffakur, 2007. 29. G'ulomova X., Yo'ldosheva SH., Shermatova U. 4-sinfda ona tili darslari. –T.: O'qituvchi, 2004.

30. Qo'chqorov A. "So'z tarkibi" Grammatik kompozitsiyasi, "Til va adabiyot ta'limi", 1992, 1-son, 28-31-betlar.

31. G'ulomov M. "Chiroyli yozuv malakasini shakllantirish" Toshkent "O'qituvchi". 1976

32. T. G'afforova va b. Ona tili. 1-sinf uchun darslik. –T.: Sharq. 2019.

33. S. Fuzailov va b. Ona tili. 2-sinf uchun darslik. –T.: Cho'lpon. 2019.

34. S. Fuzailov va b. Ona tili. 3-sinf uchun darslik. –T.: O'qituvchi. 2019.

35. R.Ikromova va b. Ona tili. 4-sinf uchun darslik. –T.: O'qituvchi. 2019.

MUNDARIJA

Kirish.....	3
Boshlang'ich sinflarda ona tili ta'limi va imloviy savodxonlik.....	5
Orfografiya adabiy tilning yozma shaklini tartibga soluvchi tilshunoslikning bo'limi	9
Boshlang'ich sinflarda o'quvchilarning imloviy savodxonligini shakllantirish	17
Boshlang'ich sinflarda grammatik mavzular asosida o'quvchilarda hosil qilinadigan imloviy ko'nikmalar	24
O'quvchilarda imloviy sezgirlikni shakllantirish usullari	35
Boshlang'ich sinflarda "Tovushlar va harflar" bo'limi yuzasidan o'quvchilarda hosil qilinadigan bilimlar.....	53
"Unli tovushlar va harflar" bo'limini o'rganishda imloviy savodxonlikni shakllantirish	61
Unli tovushlar va harflar (mustahkamlash)	64
Boshlang'ich sinf o'quvchilarini yozilishi qiyin so'zlarni yozishga o'rgatishga qo'yiladigan talablar	68
Foydalanilgan adabiyotlar.....	77

G.A.ERGASHEVA

**BOSHLANG'ICH SINIF O'QUVCHILARINING IMLOVIY
SAVODXONLIGINI SHAKLLANTIRISH METODIKASI**

(Uslubiy qo'llanma)

“QAMAR MEDIA” NASHRIYOTI

Muharrir: Muhammad Sobir
Musahhah: Osima Sobirjon qizi

ISBN 978-9943-8048-6-9

“Qamar media” nashriyoti, Toshkent shahar, Mirobod tumani
Qo'lyiq mavze-4, 3-uy, 26-xonadon. tel.: +99894-672-71-11

Terishga berildi: 02.06.2022-yil. Bosishga ruxsat etildi: 07.06.2022-yil.
Bichimi 60x84 ^{1/16}, “Cambria” garniturası.
Bosma tabog'i 5,25. Adadi 50 nusxa. Buyurtma № 2022/18
Noshirlik litsenziyasi: № 18-4178

Samarqand viloyati xalq ta'limi xodimlarini qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish hududiy markazi bosmaxonasida chop etildi